

Financijska kriza u Rimskom Carstvu 33. godine poslije Krista

Ivandekić, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:964310>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Marija Ivandekić

FINANCIJSKA KRIZA U RIMSKOM CARSTVU
33. GODINE POSLIJE KRISTA

Magistarski rad

Mentor:

dr. sc. Ana Pavlović, doc.

Zagreb, rujan 2019.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Rimski novčani sustav	5
2.1. Kasnorepublikanski novčani sustav	5
2.2. Početak Carstva i Augustovo vrijeme	8
2.3. Novčani sustav u vrijeme cara Tiberija	14
3. Povijesni izvori o financijskoj krizi 33. godine	19
3.1. Publije Kornelije Tacit (56./58. – 118./120.), Anali (<i>Annales</i>)	19
3.2. Gaj Svetonije Trankvil (oko 70. – oko 140.), Dvanaest rimskih careva (<i>Životopisi careva, De vita Caesarum</i>)	22
3.3. Dion Kasije (163./164. – oko 225.), Rimska povijest (<i>Ρωμαϊκή ιστορία</i> LVIII, 21)	23
3.4. Cezarov zakon o posuđivanju i posjedovanju u Italiji (<i>de modo credendi possidendique intra Italiam</i>)	26
3.5. Problem lihve i mjere njenog spriječavanja	28
3.6. Nestašica novca (<i>inopia nummorum</i>) i odluka Senata (<i>senatus consultum</i>)	29
3.7. Završetak krize	30
3.8. Zaključno o povijesnim izvorima o financijskoj krizi 33. godine	31
4. Financijska kriza u rimskom Carstvu 33. godine poslije Krista	33
4.1. Bankarstvo i bankarski sustavi u ranoj fazi Carstva	33
4.2. Uzroci financijske krize	37
4.3. Tiberijev odgovor na krizu	42
5. Financijska kriza 33. godine u svjetlu suvremenih monetarnih zbivanja	44
5.1. Usporedba krize 33. godine i krize 2008.?	46
6. Zaključak	51
7. Popis slikovnih priloga	53
8. Popis izvora	53
9. Popis literature	54
10. Internetske baze podataka	59
11. Sažetak i ključne riječi	59
12. Abstract, key words	59

1. Uvod

Godine 33. rimsko je Carstvo zadesila financijska kriza tada nemjerljivih razmjera. Ovaj rad bavit će se analizom financijske krize 33. godine poslije Krista s naglaskom na okolnosti koje su dovele do krize te usporedbom tadašnjih monetarnih aspekata s aspektima današnjice. Poseban će se naglasak staviti na usporedbu tadašnjih monetarnih zbivanja s današnjim monetarnim zbivanjima te na usporedbu navedene antičke krize sa svjetskom krizom 2008. godine.

Još od kraja 3. stoljeća prije Krista novčane transakcije bile su svakodnevna pojava u životu jednog Rimljanina. Takve su transakcije uključivale razmjenu robe, bankarstvo, plaćanje poreza, plaćanje vojske, likvidaciju imovine te razna ulaganja u razvitak poslovanja, tržišta kao i cjelokupnog gospodarstva. Održavanje takvih transakcija veoma je bitno za zdravu novčanu cirkulaciju unutar države kao i za priliv i odliv novca u i iz državne blagajne. Kako bismo mogli razumijeti razinu sofisticiranosti rimskog monetarnog ustava bitno je prvo razumijeti same bankarske sustave i način na koji su funkcionirali, na što ćemo se posebno osvrnuti u ovom radu.

Završetkom rimskih građanskih ratova rimsko Carstvo zahvaća inflacija, odnosno povećanja cijena i pada kamatnih stopa. Ratni plijen iz Egipta omogućio je velike carske izdatke te osigurao prosperitet Carstva, a takvo stanje u Carstvu se zadržalo sve do kraja prvog stoljeća prije Krista. Tada je nagla promjena Augustove monetarne politike dovela do maskimalnog smanjenja troškova, što se nastavilo i u vrijeme njegovog nasljednika Tiberija. Novac se više nije kovao u niti približno jednakim količinama kao ranije, došlo je do pada ekonomske aktivnosti što je dovelo do povećanja kamatnih stopa, a time i rasta cijena. Ne možemo reći da je nedostatak novih emisija novca uzrokovao financijsku krizu 33. godine, no svakako jest bio jedan od faktora koji je, uz ostale faktore, potaknuo eskalaciju monetarnih problema. Rimski nam izvori također pružaju jasniju sliku monetarne problematike tog vremena te ću se u ovom radu posebno usmjeriti na izvještaje Tacita (*Annales*), Dion Kasija (*Historia Romana*) i Gaja Svetonija Trankvila (*De vita Caesarum*).

Cilj ovog rada je detaljno analizirati financijsku krizu 33. godine poslije Krista, odnosno analizirati gospodarske i ekonomske aktivnosti s kraja Republike i početka

Carstva koje su dovele do pada ekonomske dinamike i tržišnog kolapsa. U posljednjem poglavlju rada naglasak će biti na monetarnim zbivanjima današnjice i financijskoj krizi 2008. godine te davanju odgovora o sličnostima, odnosno razlikama između dvije navedene krize kao i tadašnjeg monetarnog sustava s monetarnim sustavom današnjice.

2. Rimski novčani sustav

Razvoj novčanog sustava neupitno je utjecao na razvoj rimske Republike kao i kasnijeg rimskog Carstva. Početak kovanja novca u Rimu datira se u sam kraj 3. stoljeća prije Krista, oko 4 stoljeća nakon njegova osnutka. U tom četverostoljetnom periodu Rimljani su bili upoznati s monetarnim konceptom te su se služili raznim predmetima kao sredstvom plaćanja, kako zbog trgovačkih veza tako i zbog grčkih kolonija u kojima je sustav kovanja novca bio u funkciji još od 7. stoljeća prije Krista.¹ Iako su grčke kolonije na jugu Italije počele kovati novac još u 6. stoljeću prije Krista, veći dio stanovništva² i dalje je nastavio koristiti *aes rude* prilikom razmjene dobara unatoč prisnom kontaktu s Grcima.³ *Aes signatum* i *aes grave* uvedeni su u 4. stoljeću prije Krista kao platežno sredstvo čime je nagovješten početak uporabe novca među italjskim stanovništvom.⁴ *Pax Romana*, razni monetarni edikti te učestalo reguliranje kovanja novca doveli su do stvaranja podobnog gospodarskog okruženja za razvoj monetarnog sustava održivog kroz stoljeća.⁵ Novac je bio sredstvo financiranja rimske vojske, a osvajačkim se pohodima stjecala kontrola nad brojnim rudnicima zlata i srebra te širio radijus monetarne povezanosti.⁶

2.1. Kasnorepublikanski novčani sustav

Tijekom zadnja dva stoljeća rimske Republike novčane su se zalihe vrtoglavo povećale radi sve učestalije uporabe novca u svakodnevnim transakcijama.⁷ Nakon iscrpnih novčanih izdataka u Drugom punskom ratu, rimski monetarni sustav drastično je izmijenjen 211. godine prije Krista.⁸ Srebrni denar, zlatni aurej (vrijednosti 25

¹ A. Burnett, *Coinage in the Roman World*, London 2004, 1. Dalje u tekstu: Burnett 2004.

² Primjer je Apulija gdje je ne-grčko stanovništvo prihvatilo kovanje novca prije ekspanzije rimskog monetarnog sustava (D. B. Hollander, *Money in the Late Roman Republic*, Leiden 2007, 15)

³ D. B. Hollander, *Money in the Late Roman Republic*, Leiden 2007, 15. Dalje u tekstu: Hollander 2007.

⁴ *ibid.*

⁵ C. Katsari, *The Roman Monetary System: The Eastern Provinces from the First to the Third Century AD*, New York 2011, 7.

⁶ S. Von Reden: *Money and Finance* u: W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, New York 2012, 266.

⁷ Hollander 2007, 17.

⁸ *ibid.*, 16.

denara), brončani as (desetina denara) te njihovi apoeni formirali su novi monetarni sustav koji se, uz manje preinake, održao sve do kraja Republike.⁹

Senat je imao kontrolu nad sveukupnim budžetom. Trojica magistrata, *tresviri auro argento aere flando feriundo*, nadzirali su kovanje zlata, srebra i bronce, dok je *aerarium*, glavna državna riznica, bila povjerena kvestorima.¹⁰ Na koji se način kontrolirala proizvodnja novca u republikansko vrijeme i dalje nije potpuno jasno, no pretpostavlja se da je Senat svake godine odredio godišnji budžet, uključujući i zalihe novog novca. Kvestori su bili zaduženi da se točna količina poluga dopremi iz riznice u kovnicu koja se nalazila u hramu Junone Monete na Kapitoliju, nakon čega se iskovani novac vraćao nazad u riznicu te puštao u optjecaj.¹¹ U doba rimske Republike novac se isprva lijevao (*aes signatum*, *aes grave*), no vremenom je takav način izrade zamijenilo kovanje (taj način izrade se zadržao i u vrijeme Carstva). Novac je kovan u službenoj kovnici od kovanih pločica kojima su unaprijed bile propisane težina i kakvoća metala.¹²

Od 269. godine prije Krista bakreni as te srebrni denar od 211. godine prije Krista bili su temelj rimskog novčanog sustava.¹³ As je težio jednu rimsku *libru*, odnosno oko 325 grama. Vrijednost brončanog novca vremenom je opadala te se tako, tijekom 2. stoljeća prije Krista, vrijednost jednog denara povećala s prvotnih 10 na 16 aseva.¹⁴

Denar je u kasnorepublikansko vrijeme bio iznimne čistoće s oko 95-98% srebra te je imao fiksnu težinu i vrijednost u odnosu na ostatak novca rimskog monetarnog sustava.¹⁵ Izgled denara isprva je birao Senat, no krajem 2. stoljeća prije Krista kovničari su tradicionalne motive počeli mijenjati motivima osobne prirode koji su, ne tako rijetko, nosili političku poruku. Nakon što je 139. prije Krista usvojen *lex Gabinia* te time omogućeno tajno glasanje na izborima, zanat kovanja novca naglo je populariziran zbog mogućnosti samopromocije putem novca što je pak bio dobar put ka

⁹ *ibid.*

¹⁰ Burnett 2004, 20.

¹¹ *ibid.*, 21.

¹² P. Kos, *Leksikon antičke numizmatike*, 1998, 188. Dalje u tekstu: Kos 1998.

¹³ M. Crawford, *Money and Exchange in the Roman World*, *The Journal of Roman Studies* (London), Vol. 60, 1970, 40. Dalje u tekstu: Crawford 1970.

¹⁴ A. W. Pense, *The Decline and Fall of the Roman Denarius*, *Materials Characterization* (New York), Vol. 29, 1992, 213.

¹⁵ *ibid.*

uspješnoj političkoj karijeri.¹⁶ Denar je imao i svoje apoene - kvinar vrijednosti ½ denara i sestercij, vrijednosti ¼ denara.

Zlatni novac kovan je isključivo u izvanrednim okolnostima ili za ceremonijalne prigode. Od ukupno 59 emisija, njih 8 kovano je za vrijeme Drugog punskog rata, 4 u doba Suline diktature od 87. do 79. godine prije Krista te 44 serije tijekom građanskih ratova 40-tih i 30-tih godina prvog stoljeća prije Krista.¹⁷ Iako je rimski narod bio upoznat sa zlatnim novcem, njegova regularna proizvodnja započela je tek krajem Republike, u vrijeme Julija Cezara.¹⁸ Ne može se sa sigurnošću potvrditi zašto je zlatni novac kovan tako rijetko budući da je, sudeći po Pliniju (*HN* 33,55), u glavnoj rimskoj riznici bilo i više nego dovoljno zlatnih poluga sredinom 2. stoljeća prije Krista. Pretpostavka je da Rimljani nisu imali potrebu kovati vlastiti zlatni novac zbog masovne uporabe stranog novca, pogotovo istočnjačkih zlatnika tijekom drugog i prvog stoljeća prije Krista. Iako takva pretpostavka u jednu ruku ima smisla, numizmatički dokazi je opovrgavaju. Uz činjenicu kako se grčki novac tijekom republikanskog doba rijetko nalazio u državnim riznicama, u obzir treba uzeti i mogućnost da bi se pri korištenju makedonskog novca zasigurno poduzele jednake mjere pri kovanju vlastitih zlatnika.¹⁹

Iako je brzina inflacije tijekom prva dva stoljeća prije Krista gotovo nedokumentirana, prestanak kovanja kvinara i sestercija upućuje na problematično stanje tržišta.²⁰ U vrijeme Julija Cezara rimski su kovničari ponovno počeli kovati kvinar i sestercij zbog manjka „sitnog novca“ iako je znatno potrebnije bilo kovanje frakcija bakrenog novca zbog trgovanja i vojnika koji su služili van prostora Italije, a kojima je takva vrsta novca bila potrebna u svrhu razonode.²¹ Godine 45. prije Krista Cezar je proveo monetarnu reformu brončanog novca. Dupondij je bila nova frakcija vrijednosti 1/8 denara ili 2 asa, a kovan je od legure bakra i cinka (*orichalcum*) čija je vrijednost bila dva puta veća od vrijednosti bronce u Augustovo vrijeme. Zbog spomenute vrijednosti kao i zanimljive boje, nova frakcija je bila pozitivno prihvaćena u

¹⁶ Burnett 2004, 22.

¹⁷ Hollander 2007, 20.

¹⁸ Burnett 2004, 49.

¹⁹ Hollander 2007, 22.

²⁰ K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, London 1996, 46. Dalje u tekstu Harl 1996.

²¹ *ibid.*, 56.

narodu. Njegov nasljednik Oktavijan naložio je kovanje vlastitog dupondija u trećem desetljeću prije Krista. Na aversu je prikazan Oktavijanov portret, dok je na reversu bio portret uzvišenog Julija Cezara.²²

Cezarov atentat 44. godine prije Krista razlog je izbijanju novog građanskog rata koji su vodili Oktavijan s jedne te Marko Antonije i Kleopatra VII. s druge strane, dok je istovremeno velika količina novca puštena u optjecaj. Rezultat rata i prekomjerne emisije novca vidljiv je u manjku metala u kovnicama, čiji nedostatak državna riznica nije mogla namiriti izravnim oporezivanjem.²³ Rimski građanski ratovi, koji su doveli do propasti Republike, okončani su bitkom kod Akcija 31. godine prije Krista. Nakon pobjede nad Markom Antonijem i uspostave mira (lat. *pax Romana*), Oktavijan preuzima vlast te uvodi Principat. Tada započinje sa sustavnom obnovom Rimskog Carstva, a ponovni balans kovnice temeljen je na velikom ratnom plijenu. Isti se zadržao tokom cijele njegove vladavine.²⁴

2.2. Početak Carstva i Augustovo vrijeme

Dolaskom na vlast 27. godine prije Krista, August uspostavlja principat (lat. *principatus*), kojega, za razliku od republikanskog ustroja koji je nastojao obnoviti, karakterizira vladavina jedne osobe (lat. *principes*). Oktavijan principatom uspostavlja autokraciju, uzima ime i titulu August (lat. *augustus*), čime započinje prva faza Rimskog Carstva i koja traje do uspostave dominata za vladavine cara Dioklecijana (284. do 305. godine).²⁵

Funkcija državne riznice (lat. *aerarium*) izgubila je na svojoj važnosti budući da je car uspostavio potpuni autoritet nad financijama, koje su do tada bile pod ovlasti Senata. Ipak, riznica je nastavila sa radom pod vodstvom Senata, a August je otvorio vlastitu riznicu – *fiscus*.²⁶ Kovanje zlatnog i srebrnog novca bilo je u potpunoj nadležnosti cara budući da se tim novcem plaćala vojska, dok je brončani novac ostao u nadležnosti

²² *ibid.*, 57.

²³ *ibid.*

²⁴ C. H. V. Sutherland (ur.), *The Roman Imperial Coinage I*, London 1984, 1. Dalje u tekstu: Sutherland 1984.

²⁵ Sutherland 1984, 21.

²⁶ <https://www.britannica.com/topic/aerarium> (preuzeto 06.05.2019.)

Senata te je na sebi nosio inicijale SC (lat. *senatus consulto*).²⁷ Ipak, pitanje je koliku je slobodu pri tome Senat imao budući da je kontrolom Senata car imao kontrolu i nad svim senatorskim odlukama.²⁸ Također, za razliku od zlatnog i srebrnog novca cirkulacija brončanog novca odvijala se samo unutar granica Italije.²⁹ Pri vrhu najvažnijih dužnosnika Carstva bio je *a rationibus*, odnosno tajnik financija koji je bio zadužen za kontrolu carske riznice kao i cjelokupnih financija. Iako nije u potpunosti definiran opseg njegovih zaduženja, prema Pliniju Mlađem (*Pisma*, VIII, 6) bio je znan kao „čuvar carskih financija“. Oko 23. godine prije Krista ponovno je uspostavljeno tročlano vijeće zaduženo za kovanje novca, odnosno *tresviri monetales*. U republikansko vrijeme bili su dio kolegija sastavljenog od 26 članova (*vigintisexvirate*), da bi u carsko vrijeme taj broj bio smanjen na 20 (*vigintivirate*).³⁰

U periodu od 30. do 27. godine prije Krista rekordne razine cijena uzrokovane velikim troškovima počele su opadati te se pojavila potreba za kovanjem novih frakcija. Količine kovanih kvinara nakon bitke kod Akcija 31. godine prije Krista nisu bile dovoljne da nadomjeste istrošeni republikanski aes koji je i dalje bio u optjecaju.³¹ Radi nestašice srebra u 2. stoljeću prije Krista grčki su gradovi na području Male Azije počeli eksperimentirati s bakrenim slitinama. August je, potaknut time, predstavio nove valute nedugo nakon drugog zasjedanja Senata 23. godine prije Krista.³² Srebrne frakcije denara zamijenjene su apoenima asa – sestercijem (25 g) i dupondijem (12,5 g) izrađenima od slitine bakra i cinka, odnosno mjedi (*orichalcum*).³³ Nominale niže vrijednosti – as (11 g) i kvadrans (3 g) kovane su od čistog bakra. Ove četiri nominale pokrivala su sve vrste transakcija, a republikanski aes je zbog svoje istrošenosti i zastarjelosti povučen i rastaljen.³⁴ Nakon Oktavijanove reforme, monetarni sustav izgledao je ovako:

²⁷ H. Mattingly, *Roman Coins*, New York 1987, 111. Dalje u tekstu: Mattingly 1987.

²⁸ Sutherland 1984, 40.

²⁹ Mattingly 1987, 131.

³⁰ Burnett 2004, 30.

³¹ Harl 1996, 75.

³² *ibid.*, 76.

³³ Crawford 1970, 41.; Harl 1996, 76.

³⁴ Harl 1996, 76.

zlatni aureus (c. 7,96 g) = 25 denara = 100 sestercija = 200 dupondija = 400 aseva =
1600 kvadransa

srebrni denar (3,99 g) = 16 aseva

sestercij (25 g) = 4 asa

dupondij (12,5 g) = 2 asa

as (11 g)

kvadrans (3 g) = $\frac{1}{4}$ asa³⁵

Ova novčana reforma postavila je temelj daljnjeg kovanja carskog novca kroz sljedećih 250 godina, no cilj njezinog uvođenja i dalje nije potpuno jasan. Ipak, pretpostavka je da se uvođenjem cijelog niza nominala brončanog novca smanjio broj imitacijskih serija. Također, smanjivanjem težine brončanog novca smanjena je i količina potrebnog materijala te troškovi izrade pa je tako težina asa u vrijeme reforme bila upola manja nego tijekom republikanskog vremena. Bakar koji je korišten u izradi bio je iste kvalitete kao onaj korišten početkom prvog stoljeća prije Krista prilikom nepogodnog pokušaja uvođenja lakih kovanica. No, reforma je ovog puta uspjela radi povjerenja u novu seriju novca napravljenog od mjedi (*orichalcum*) te zbog moguće revalorizacije nominalne vrijednosti dotadašnjeg brončanog novca za dva puta. Revalorizacijom, kao i proizvodnjom novih kovanica mnogo veće nominale od prethodno proizvedenih, prije svega dupondija i sestercija, kupovna moć novca od baznog metala bila je uvelike uvećana.³⁶

U vrijeme Augustove vladavine kovano je znatno više novca nego u vrijeme njegovih prethodnika. U trećem desetljeću prije Krista August je od ratnog plijena zaplijenjenog u Španjolskoj, Iliriku i Egiptu dao iskovati zlatni i srebrni novac u svrhu isplate ratnih dugova te financiranja novih građevinskih projekata, ceremonija i ostalih troškova u vrijednosti najmanje 750 milijuna denara. Također, od 120 tisuća legionara koji su ga pratili u trenutku trijumfa svaki je dobio po 3000 denara što bi u konačnici iznosilo 360 milijuna denara.³⁷ Upravo su takvi financijski potezi jednim dijelom

³⁵ Sutherland 1984, 3.

³⁶ Burnett 2004, 54.

³⁷ Harl 1996, 75.

izrodili novčane probleme koje je naslijedio Tiberije i koji su 33. godine rezultirali krizom.

U zadnja dva desetljeća 1. stoljeća prije Krista ikonografija novca i dalje je imala republikanske odlike. Na aversu sestercija i dupondija prikazan je August okrunjen vijencem od hrastova lišća (lat. *corona civica*) ili samo vijenac s legendom u sredini, dok su na reversu stajali inicijali SC (lat. *senatus consulto*, odlukom senata), okruženi lovorovim vijencem uz ime kovničara (Slika 1). Na reversu aseva također su stajali inicijali SC.³⁸

Slika 1. Sestercij, 22 – 21. godina prije Krista

Iako je vladao autokratski, August je težio očuvanju republikanskih ideala što se odražavalo i na novcu. Sva božanska kao i ostala obilježja nadljudske naravi su uklonjena, car više nije prikazivan gol već potpuno obučen, poput običnog smrtnika. Ipak, zanimljivo je to što je takav prikaz cara korišten na predmetima široke potrošnje, kao što je novac, dok su predmeti namijenjeni isključivo višoj društvenoj klasi i vojsci zadržali diviniziran prikaz cara. Također, prijašnje portrete helenističkog tipa na novcu zamijenili su klasični prikazi.³⁹ Dvije glavne nominale, zlatni i srebrni denar, bili su istog dizajna, kovani su u istom kalupu te nosili iste natpise.⁴⁰ Carska ikonografija počela je dominirati na prikazima na novcu krajem prvog desetljeća poslije Krista. Na

³⁸ *ibid.*, 76.

³⁹ Burnett 2004, 73.

⁴⁰ Harl 1996, 74.

državnu i vojnu riznicu. Carski prihodi ostvareni putem izravnog oporezivanja ne mogu se točno odrediti te je njihov izračun procjena bazirana na veličini populacije, njezinom minimalnom bruto proizvodu i visini porezne stope koja je vrlo vjerojatno iznosila 10%. Stavka godišnjih vojnih troškova ipak je konkretnija, budući da je poznat broj vojnika te iznos njihove plaće (225 denara godišnje, 300 denara od 84/85. godine). Ipak, prema svim navedenim stavkama moguće je pretpostaviti da je godišnji budžet iznosio oko 300 milijuna denara.⁴²

Povećanje izdataka Carstva i naplata poreza u novčanom obliku doveli su do povećane potrebe za novcem u rimskim provincijama.⁴³ Decentralizacija kovnica započeta u 1. stoljeću prije Krista nastavljena je i u vrijeme Carstva. August je osnovao kovnicu u Emeriti, dvije na području Španjolske, te po jednu u Lugdunu, Efezu i Pergamu. Osnovna namjena tih kovnica bila je neposredna opskrba novcem tog i svih okolnih područja, no količina kovanog novca ukazuje na mogućnost da su te kovnice također služile i kao pripomoć glavnoj rimskoj kovnici.⁴⁴ Izuzevši glavnu rimsku kovnicu, ostale se mogu podijeliti u dvije kategorije – one u vojnim provincijama (Emerita, Lugdun, Antiohija) kontrolirane od strane legata te one 'javne', poput Nemausa.⁴⁵

Brojni epigrafski i pisani izvori ukazuju na prisutnost novčanih transakcija u svim slojevima društva tijekom carskog vremena. One nisu bile limitirane samo na urbana središta Carstva nego su obuhvaćale i ruralne dijelove, a odvijale su se svakodnevno.⁴⁶

Posljednjih godina života August je većinu svojih ovlasti prenio na svog posinka Tiberija, budući da nije imao vlastitog nasljednika. Tiberije je bio sin Livije Druzile i njezinog prvog supruga Tiberija Klaudija Nerona, oboje pripadnici julijevske – klaudijevske dinastije.

⁴² Burnett 2004, 94 – 95.

⁴³ Harl 1996, 73 – 74.

⁴⁴ Sutherland 1984, 2.

⁴⁵ *ibid.*, 40.

⁴⁶ W. Scheidel, I. Morris, R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco – Roman World*, Cambridge 2007, 628.

2.3. Novčani sustav u vrijeme cara Tiberija

Tiberije je preuzeo vlast 14. godine poslije Krista. Godine koje su slijedile nakon Augustove smrti bile su poprilično burne. Narod ga je smatrao odgovornim za smrt Agripe Postuma, sina Augustove kćeri Julije, budući da je Agripa pogubljen neposredno prije Augustove smrti.⁴⁷

Nakon Augustove pobjede nad Markom Antonijem, ratni plijen iz Egipta osigurao je novčanu stabilnost Rima u sljedećih 20 godina. Početkom prvog stoljeća polako se počela primjećivati nestašica novca uzrokovana povećanim izvozom srebra radi kupovine luksuznih orijentalnih predmeta, začina i svile.⁴⁸ R. Seager piše da Tacit (*Anali* III 145) karakterizira Tiberija kao skromnog vladara, no izrazito susretljivog što nikako nije odgovaralo Senatu budući da su se novčane rezerve zadnjih godina Augustove vladavine smanjile na zabrinjavajuću razinu.⁴⁹ Za Augustova vremena uveden je običaj poklanjanja novca žiteljima (*congiarium*) i vojsci (*donativum*) te se on zadržao i nakon njegove smrti. Takva vrsta davanja vremenom je postala uobičajena, a darivalo se najčešće u posebnim prilikama, kao što su zaruke, rođendani ili pak imenovanje nasljednika.⁵⁰

Poput Atenjana i Rimljani su imali tendenciju pomaganja svojim bližnjima. Krajem Republike i početkom principata razvila se praksa zalaganja novca i vrijednih predmeta pojedincima koji su ih zadržavali kod sebe te kasnije vraćali deponentu, znano kao i regularni depozit. Takvi depoziti bili su poznati i među bankarima te za njih nije postojala naknada.⁵¹ Također, nudili su i beskamatne zajmove (*mutuum*). Politika takvih zajmova vremenom se promijenila te je bilo moguće zatražiti isplatu kamate legalno iako je u ugovoru zajam naveden kao beskamatni.⁵²

Nestašica novčanih sredstava prouzročila je probleme i u isplaćivanju bonusa otpuštenim vojnicima (*praemia*) što je dovelo do brojnih pobuna koje su započele još za

⁴⁷ D. Shotter, *Tiberius Caesar*, New York 2004, 20. Dalje u tekstu: Shotter 2004.

⁴⁸ B. Levick, *Tiberius the Politician*, London 1999, 104. Dalje u tekstu: Levick 1999.

⁴⁹ R. Seager, *Tiberius*, Oxford 2005, 112 – 113. Dalje u tekstu: Seager 2005.

⁵⁰ R. Duncan – Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, New York 1994, 39 – 40. Dalje u tekstu: Duncan – Jones 2006.

⁵¹ J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge 1999, 141. Dalje u tekstu: Andreau 1999.

⁵² Andreau 1999, 142.

vladavine cara Augusta, a nastavile se i u vrijeme njegova nasljednika.⁵³ Tiberije je mogao smanjiti porez na promet s 1% na 0,5% nakon pripajanja Kapadokije kao rimske provincije, a koji je uveden nakon građanskih ratova. No, umjesto toga odlučio je povisiti vrijeme trajanja vojne službe sa 16 na 20 godina kako bi smanjio broj naknada koje su trebale biti isplaćene veteranima.⁵⁴

Nestašica bilo koje vrste novca nepogodna je za normalno funkcioniranje države, no u periodu o kojemu je riječ nestašica srebrnog novca prouzročila je mnogo ozbiljnije posljedice nego nestašica brončanog novca. U prvom stoljeću poslije Krista često je dolazilo do krize likvidnosti što je pomalo iznenađujuće budući da je upravo u tom periodu emitirana veća količina novca nego u stoljećima prije te je sav novac polagan u riznice.⁵⁵ Nedostatak novca prvenstveno je dovodio do ekonomskih problema budući da je skočila cijena zlata i zemljišta, no isto tako nosio je sa sobom brojne socijalne probleme budući da su dužnici koji nisu uspjeli podmiriti svoje dugove bili prisiljeni dati svoju imovinu na tada nepovoljno tržište.⁵⁶ Financijsku krizu 33. godine dodatno je pogoršalo konfisciranje imovine prognanika i zatvorenika osuđenih na smrt (*bona damnatorum*) te prodaja iste.⁵⁷ Prodaja imovine dovela je do dodatnog pada količine novca u cirkulaciji na tržištu,⁵⁸ budući da je sav novac odlazio u državnu blagajnu, što je pak dovelo do usporavanja gospodarskog rasta i gospodarskih kriza. August je, moguće krize uzrokovane prodajom državnog zemljišta, rješavao na način da je viškove zarade, umjesto u državnu blagajnu, puštao u optjecaj što se svakako može smatrati racionalnijim potezom.⁵⁹ Jedna od takvih kriza nastupila je i 33. godine. August je od 30. do 10. godine prije Krista često puštao određenu količinu novca u optjecaj. U zadnjih 20 godina Augustove vladavine te prva dva desetljeća Tiberijeve vladavine kovalo se znatno manje novca, dok se jednaka količina nastavila trošiti na import dobara što je dovelo do sustavnog opadanja optjecaja *per capita* unutar rimskoga

⁵³ Duncan – Jones 2006, 11.

⁵⁴ *ibid.*

⁵⁵ Burnett 2004, 97 – 98.

⁵⁶ *ibid.*, 98.

⁵⁷ Duncan – Jones 2006, 23.

⁵⁸ *ibid.*, 21.

⁵⁹ *ibid.*, 23.

Carstva.⁶⁰ Tiberije je krizu pokušao staviti pod kontrolu puštanjem 100 milijuna sestercija u optjecaj u svrhu beskamatnih zajmova sljedeće tri godine.⁶¹

U periodima nestašice novca ili pak u situacijama kada ga Carstvo nije raspoređivalo adekvatno, narod se nerijetko vraćao razmjeni dobara, pogotovo u manje naseljenim područjima. Ipak, ukoliko je dovoljna količina novca bila u cirkulaciji istog je i koristio.⁶²

U mnogočemu je August postavio obrazac kojeg su se držali njegovi nasljednici što je vidljivo i u samom dizajnu novca. Portreti na novcu uvelike su nalikovali njegovima kako bi se ukazalo na veličinu moći i ideju monarhije. Tiberijeva privrženost Augustu projicirana je u seriji aseva kovanih posthumno u njegovo ime između 15. i 16. godine. Takvi asevi nosili su legendu *Divus Augustus Pater* te njegov portret na aversu.⁶³ (Slika 3)

Slika 3. As, 15. – 16. godina poslije Krista

Bimetalni novčani sustav baziran na aureju i denaru ostao je temeljnim novčanim sustavom, dok je vrijednost brončanog novca svedena na simboličku vrijednost.⁶⁴ Gospodarstvo u provincijama bilo je na visokom stupnju razvoja jer se zasnivalo na

⁶⁰ T. Frank, *The Financial Crisis of 33 A. D.*, The American Journal of Philology (Baltimore), Vol. 56, 1935, 337. Dalje u tekstu: Frank 1935.

⁶¹ Duncan – Jones 2006, 23.

⁶² *ibid.*, 19.

⁶³ Burnett 2004, 75.

⁶⁴ Novac koji nema intrinzičnu vrijednost poput zlata i srebra, jedina vrijednost koju ima je ta koju mu neka država daje legalitetom.

brončanom novcu lokalne proizvodnje koji se koristio isključivo na tom području.⁶⁵ Tiberije je, potaknut pobunjeničkim aktivnostima Julija Sacrovira u Gaulu i Tacfarinasa u Africi, ograničio lokalnu proizvodnju novca na zapadu.⁶⁶ August je 15. godine prije Krista otvorio veliku carsku kovnicu u Lugdunu (*Lugdunum*, današnji Lyon) u kojoj je kovan zlatni i srebrni novac za područje cijelog Carstva.⁶⁷ Posebna galska serija novca s prikazom oltara na reversu (Slika 4) povučena je iz optjecaja početkom prvog stoljeća, a u kovnici se nastavio kovati zlatni i srebrni novac do kraja Tiberijeve vladavine. Pobunjenički ustanak u Galiji te kraj germanskih ratova upućivali su na zatvaranje kovnice u Lugdunu no budući da bi to značilo obavezu otvaranja nove kovnice u Rimu ili nekoj od provincija, Tiberije je odlučio kovnicu zadržati u pogonu te svojim nasljednicima ostaviti odluku o budućnosti iste.⁶⁸ Glavni službenik Carstva zadužen za državne financije (*rationalis*) oštro se protivio toj odluci te je kovnica naposljetku zatvorena 37. godine, nedugo nakon Kaligulina dolaska na vlast.⁶⁹

Slika 4. Dupondij, galska serija novca, oko 11. godine

Na novcu s početka carskog razdoblja moguće je uočiti veoma slične prikaze portreta cara ili carice što potiče na pretpostavku da su kovani u kalupu proizašlom iz radionice istog gravera. Takvi identični prikazi vidljivi su na primjerima novca Male Azije u vrijeme Tiberija i Agripine Mlađe ili na Kreti u vrijeme cara Kaligule. Moguće

⁶⁵ S. Von Reden, *Money in Classical Antiquity*, Cambridge 2010, 91.

⁶⁶ Mattingly 1987, 112.

⁶⁷ Burnett 2004, 30.

⁶⁸ Mattingly 1987, 112.

⁶⁹ *ibid.*, 113.

je da je ta pojava posljedica putujućih majstora koji su svoje kalupe nosili sa sobom od grada do grada, da bi od kraja drugog stoljeća ta praksa postala sve učestalija.⁷⁰

⁷⁰ Burnett 2004, 31.

3. Povijesni izvori o financijskoj krizi 33. godine

Financijska kriza iz 33. godine na tadašnji je svijet morala ostaviti veliki utisak, budući da o njoj izvješćuju tri najznačajnija povijesničara svoga razdoblja koji inače nisu posebno zaokupljeni ekonomskim pitanjima i problemima.⁷¹ Najširi i najiscrpniji prikaz krize donosi Tacit u Analima VI, 16-17, a u kraćem obliku letimično je spominju i Svetonije u djelu Dvanaest rimskih careva (*Tib. 48*) te Dion Kasije u Rimskoj povijesti (*Dio LVIII, 21*). Suvremene financijske krize aktualizirale su proučavanje njihovih povijesnih primjera zbog čega je i kriza iz 33. godine sve češće predmet znanstvenih analiza i rasprava⁷² o čemu će biti više rečeno u sljedećim poglavljima rada. Navedeni povijesni izvori u mnogočemu su oskudni i podložni različitim shvaćanjima i tumačenjima što rezultira i različitim stavovima autora, odnosno nepostojanjem jedinstvenog stava o njezinim uzrocima, tijeku i posljedicama.

3.1. Publike Kornelije Tacit (56./58. – 118./120.), Anali (*Annales*)

Publike Kornelije Tacit jedan je od najznačajnijih rimskih povjesničara, izrazito cijenjen kao književnik, a bavio se i govorništvom te politikom. Od povijesnih djela sačuvane su „Povijesti“ (*Historiae*), u kojima opisuje razdoblje od 69. do 96. godine te djelo „Od smrti božanskog Augusta“ (*Ab excessu divi Augusti*) poznatije pod nazivom „Anali“ Potonje je djelo objavljeno između 115. i 117. godine, a opisuje razdoblje od 14. do 68. godine, odnosno od Augustove do Neronove smrti.⁷³ Izvore korištene u pisanju Anala Tacit poimence navodi: *acta diurna* (dnevni spisi), *acta senatus* (senatski spisi), zapise Agripine (žene Klaudijeve i majke Neronove), Gaja Plinija Starijeg, Domicija Korbulona, Kluvija Rufa, Fabija Rustika, govore i pisma cara Tiberija,

⁷¹ M. K. Thornton i R. L. Thornton, *The Financial Crisis of A. D. 33: A Keynesian Depression?*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 50, 1990, 655. Dalje u tekstu: Thornton 1990.

⁷² pogledati M. K. Thornton i R. L. Thornton, *The Financial Crisis of A. D. 33: A Keynesian Depression?*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 50, 1990; Colin P. Elliott, *The Crisis of A.D. 33: past and present*, Journal of Ancient History (Newark), Vol. 3, 2015; B. Bartlett, *The Financial Crisis, Then and Now: Ancient Rome and 2008 CE*, Massachusetts 2018; William V. Harris, *Credit-Money in the Roman Economy*, De Gruyter – Klio (Boston), Vol. 101, 2019; J. Malchow, P. Thiel, *The Quantitative Easing (and Fall) of the Roman Empire*, Sovereignty, Technology and Global Change, 2011

⁷³ J. Miklić, *Uvod*, u: Kornelije Tacit, *Anali*, Zagreb 2006, 21 – 22.

izvješća senatu povodom pojedinih sudskih procesa, općenito govori o *scriptores annalium*, *celebberimi auctores* i *temporum illorum scriptores*, a često se poziva i na usmene izvore.⁷⁴ Tacit tvrdi kako piše *sine ira et studio* (bez srdžbe i pristranosti) što je u velikoj mjeri i točno jer izvore kritički propituje, iznosi vlastite sudove, polemizira s drugim autorima, a neprovjerene izvore redovito jasno naglašava⁷⁵, zbog čega je na glasu kao najpouzdaniji rimski povjesničar. Ipak, kritika smatra da je u nekim dijelovima subjektivan, posebno u odnosu na Tiberija kojem prenatlašava mane.⁷⁶

Financijska kriza iz 33. godine opisana je u Analima (*Ann VI, 16-17*). Tacit piše:⁷⁷

„Međutim se sva sila tužitelja ustremi na one koji se lihvom obogaćivahu, ne obazirući se na zakon diktatora Cezara kojim se određivao razmjer s obzirom na posuđivanje i posjedovanje u Italiji; zakon odavna zanemaren, jer se opće dobro zapostavlja osobnoj probiti. Doista je lihva, stara nevolja grada, bila vrlo čest povod razdora i pobuna. I zato su je suzbijali i u davna vremena kada moralni život bijaše manje iskvaren. Tà najprije zakonima na Dvanaest ploča bi određeno da nitko ne uzima više od jedan posto kamata, dok se prije lihvarilo sasma po volji bogataša. Zatim ih jedan tribunski prijedlog smanji napola; napokon se zabrani svaki zajam uz kamate. I mnogi plebisciti doskočiše prijevarama, koje, toliko puta suzbijane, nanovo se pomaljahu čudnim majstorijama. Nego tada Pretor Grakho, kojega je bilo zapalo to pitanje, potaknut velikim brojem ugroženih, izvijesti senat. I senatori uznemireni (jer ni jedan od njih nije bio u tome bez krivnje) zatraže milost od vladara. On im oprosti, te se svakome daje godinu i šest mjeseci da za to vrijeme uredi svoje domaće račune, kako je to zakon tražio.

Odatle nestašica novca, uzrokovana od istovremenog otplaćivanja svih dugova, i od činjenice da se od prodaje dobara tolikih osuđenih kovani novac čuvao u carskoj ili državnoj blagajni. Osim toga, senat je bio propisao da svatko uloži u zemlje po Italiji dvije trećine svojih dobiti. No vjerovnici zahtijevahu potpunu isplatu; onima pak od kojih se tražila podmira nije bilo časno izgubiti povjerenje. Tako ponajprije oprčavaju,

⁷⁴ *ibid.*, 27.

⁷⁵ *ibid.*, 27-28.

⁷⁶ P. Lisičar, *Grci i rimljani*, Zagreb 1971, 413.

⁷⁷ prijevod J. Miklič 2006.

moljakaju, naskoro se diže graja pred sudištem pretorovim. Kupovina i prodaja, gdje se tražio lijek, urodiše protivnim, jer kamatnici čuvahu sav svoj novac da nakupuju zemlje. Mnoštvo prodaje imade za posljedicu pad cijena; i što je tko bio više zadužen, teže je prodavao posjede. I mnogi su bili lišavani imutka, a rasipanje imovine povlačilo je za sobom uništenje ugleda i dobrog glasa. Napokon pruži pomoć Cezar, stavivši u promet pomoću banaka sto milijuna sesteraca, i davši mogućnost sklapati beskamratne zajmove, za tri godine, pod uvjetom da dužnik dade državi jamstvo u nepokretninama dvostruke vrijednosti. Tako se opet vrati povjerenje, te se malo-pomalo nađe i privatnih vjerovnika. Što se tiče kupovanja zemalja, nije se ono obavljalo doslovce prema odluci senata kao što se otprilike događa kod takvih reformi da su stroge u početku, zanemarene na svršetku.“

„Interea magna vis accusatorum in eos inrupit qui pecunias faenore auctitabant adversum legem dictatoris Caesaris qua de modo credendi possidendique intra Italiam cavetur, omissam olim, quia privato usui bonum publicum postponitur. sane vetus urbi faenebre malum et seditio num discordiarumque creberrima causa eo que cohibebatur antiquis quoque et minus corruptis moribus. nam primo duodecim tabulis sanctum ne quis unciario faenore amplius exerceret, cum antea ex libidine locupletium agitaretur; dein rogatione tribunicia ad semuncias redactum, postremo vetita versura. multisque plebi scitis obviam itum fraudibus quae toties repressae miras per artes rursus oriebantur. sed tum Gracchus praetor, cui ea quaestio evenerat, multitudine periclitantium subactus rettulit ad senatum, trepidique patres (neque enim quisquam tali culpa vacuus) veniam a principe petivere; et concedente annus in posterum sexque menses dati quis secundum iussa legis rationes familiaris quisque componerent.“

„Hinc inopia rei nummariae, commoto simul omnium aere alieno, et quia tot damnatis bonisque eorum divenditis signatum argentum fisco vel aerario attinebatur. ad hoc senatus praescripserat, duas quisque faenoris partis in agris per Italiam conlocaret. sed creditores in solidum appellabant nec decorum appellatis minuere fidem. ita primo concursatio et preces, dein strepere praetoris tribunal, eaque quae remedio quaesita, venditio et emptio, in contrarium mutari quia faeneratores omnem pecuniam mercandis agris condiderant. copiam vendendi secuta vilitate, quanto quis

*obaeratio, aegrius distrahebant, multique fortunis provolvebantur; eversio rei familiaris dignitatem ac famam praeceps dabat, donec tulit opem Caesar disposito per mensas milies sestertio factaque mutuandi copia sine usuris per triennium, si debitor populo in duplum praediis cavisset. sic refecta fides et paulatim privati quoque creditores reperti. neque emptio agrorum exercita ad formam senatus consulti, acribus, ut ferme talia, initiis, incurioso fine.*⁷⁸

3.2. Gaj Svetonije Trankvil (oko 70. – oko 140.), Dvanaest rimskih careva (Životopisi careva, *De vita Caesarum*)

O Svetonijevom životu sačuvano je izrazito malo podataka. Iz pisama Plinija Mlađeg saznajemo kako se bavio odvjetničkim poslom (*Ep. I, 18*) te bio profesor gramatike i retorike (*Ep. I, 24*). Od njegovih mnogobrojnih spisa do danas su sačuvana samo dva: djelomično O znamenitim muževima (*De viris illustribus*) te u potpunosti Životopisi careva (*De vita Caesarum*) ili u hrvatskom prijevodu Dvanaest rimskih careva. Djelo je nastalo oko 120. godine i podjeljeno je u 8 knjiga, a opisuje razdoblje vladavine prvih dvanaest rimskih careva, od Julija Cezara (100. pr. Kr. – 44. pr. Kr.) do Domicijana (51. pr. Kr. – 96. pr. Kr.).⁷⁹ Za Svetonijevo pisano stvaralaštvo posebno je važna dužnost tajnika cara Hadrijana koju je jedno vrijeme obnašao, a omogućila mu je uvid u carske arhive i dokumente na koje se uvelike oslanjao.⁸⁰ Kritika mu zamjera, uz korištenje izvora iz prve ruke, često oslanjanje na nepouzdanе izvore i političke pamflete te općenito nekritički pristup izvorima.⁸¹ Ipak, kako napominje Stjepan Hosu, pomnim čitanjem vrlo lako možemo stvoriti vlastiti sud o vjerodostojnosti pojedinih podataka, a i sam se Svetonije ipak u određenoj mjeri kritički odnosio prema korištenim izvorima.

⁷⁸ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0077%3Abook%3D6%3Achapter%3D16>, preuzeto 20.08.2019.

⁷⁹ S. Hosu, *Gaj Svetonije Trankvil*, u: Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, Zagreb 1978, 8 – 11.

⁸⁰ *ibid.*, 9-10.

⁸¹ *ibid.*, 12.

Opisujući Tiberija Svetonije (*Tib.* 48) piše:

„Darežljivost prema narodu pokazao je u svemu dva puta: prvi put, kada je bez kamata dao zajam od sto milijuna sestercija na tri godine, drugi put, kada je nekim vlasnicima stambenih kuća, koje su im na brdu Celiju izgorjele, nadoknadio vrijednost. Na prvi ga je korak prisilila velika nestašica novca, kad je narod tražio pomoć; on je naime senatskim zaključkom bio odredio da vjerovnici moraju dvije trećine svoga imutka uložiti u zemljište, a dužnici da isto toliko od svoga duga moraju odmah platiti. No stvar se nije mogla provesti.“

„Publice munificentiam bis omnino exhibuit, proposito milies sestertium gratuito in trienni tempus et rursus quibusdam dominis insularum, quae in monte Caelio deflagrant, pretio restituto. quorum alterum magna difficultate nummaria populo auxilium flagitante coactus est facere, cum per senatus consultum sanxisset, ut faeneratores duas patrimonii partes in solo collocarent, debitores totidem aeris alieni statim soluerent, nec res expediretur; ...“⁸²

3.3. Dion Kasije (163./164. – oko 225.), Rimska povijest (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία LVIII, 21)

Dion Kasije rimski je povjesničar grčkog podrijetla, a obnašao je i razne političke funkcije, između ostalog, bio je i prokonzul Dalmacije i Gornje Panonije.⁸³ Napisao je djelo „Rimska povijest“ u kojoj opisuje razdoblje od Enejina dolaska u Italiju do svoga razdoblja. Djelo se sastoji od 80 knjiga, a sačuvano je tek djelomično.⁸⁴ Pitanje izvora kod Diona je izrazito komplicirano. U nekim dijelovima slijedi Livija, neki dijelovi odgovaraju Polibiju, vjerojatno je koristio memoare pojedinih careva, a za vladavinu Tiberija važan mu je izvor Tacit.⁸⁵ Za ranije razdoblje Rima izvori su mu analisti, a sigurno je koristio i povijesna djela koja do danas nisu sačuvana.⁸⁶

⁸²<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0061%3Alife%3Dtib.%3Achapter%3D48%3Asection%3D1>, preuzeto 30.08.2019.

⁸³ J. Carter, *Introduction*, u: Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, London 1987, 18-19.

⁸⁴ E. Cary, *Introduction*, u: *Dio's Roman History*, London, New York 1914, x.

⁸⁵ *ibid.*, xv-xvi.

⁸⁶ S. Mesihović, *Orbis Romanus*, Sarajevo 2015, 64.

U djelu Rimska povijest (*Dio LVIII, 21*) Dion piše kako je u to vrijeme Vibulije Agripa, vitez, progutao otrov iz prstena i umro u senatskoj kući kao i Kokcej Nerva, koji više nije mogao izdržati carevo društvo te se izgladnio do smrti budući da je Tiberije ponovno potvrdio zakone o ugovorima koje je donio Cezar, što je sigurno rezultiralo velikim gubitkom povjerenja i financijskim problemima. Iako ga je Tiberije opetovano pozivao da nešto pojede, on ne bi odgovarao. Nakon toga je Tiberije izmijenio svoju odluku o kreditima i dao stotinu milijuna sestercija u javnu riznicu, s odredbom da taj novac trebaju posuditi senatori bez ikakvih interesa za ono što je tražio te naredio da najpoznatiji od onih što su optuživali protiv drugih trebaju biti ubijeni u jednom danu.⁸⁷

...[4] τῆς καταψηφίσεως γίνεσθαι. ἐπεὶ μέντοι Οὐιβούλιός τε Ἀγρίππας ἰππεὺς φάρμακον ἐν αὐτῷ τῷ βουλευτηρίῳ ἐκ δακτυλίου ῥοφήσας ἀπέθανε, καὶ ὁ Νέρουας μηκέτι τὴν συνουσίαν αὐτοῦ φέρων ἀπεκαρτέρησε διὰ τε τᾶλλα, καὶ μάλισθ' ὅτι τοὺς νόμους τοὺς περὶ τῶν συμβολαίων ὑπὸ τοῦ Καίσαρος τεθέντας, ἐξ ὧν καὶ ἀπιστία καὶ παραγῆ πολλὴ γενήσεσθαι ἔμελλεν, [5] ἀνενώσατο, καὶ πολλὰ γε αὐτοῦ παρακαλοῦντος ὅπως τι ἐμφάγη ἢ οὐδ' ἀποκρίνασθαι τι ἠθέλησε, τό τε πρᾶγμα τὸ κατὰ τὰ δανείσματα ἐμετρίασε, καὶ δισχιλίας καὶ πεντακοσίας μυριάδας τῷ δημοσίῳ ἔδωκεν ὥστ' αὐτὰς ὑπ' ἀνδρῶν βουλευτῶν ἀτοκεῖ τοῖς δεομένοις ἐς τρία ἔτη ἐκδανεισθῆναι, τοὺς τε ἐπιβοητοτάτους τῶν τὰς κατηγορίας ποιουμένων ἀποθανεῖν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἐκέλευσε. [6] καὶ ἐνδείξαι τινα ἀνδρὸς ἐν τοῖς ἑκατοντάρχοις ἐξητασμένου βουλευθέντος ἀπεῖπε μηδένα ἐστρατευμένον τοῦτο ποιεῖν, καίπερ καὶ ἰππεῦσι καὶ βουλευταῖς ἐπιτρέπων αὐτὸ πράττειν.⁸⁸

⁸⁷ Prijevod s eng. Marija Ivandekić

⁸⁸ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0593%3Abook%3D58%3Achapter%3D21%3Asection%3D4> (preuzeto: 20.08.2019.)

Tacit, Anali VI, 16-17	Svetonije, Dvanaest rimskih careva, <i>Tib. XLVII, 2</i>	Dion Kasije, Rimski povijest LVIII, 21, 4-5
Tužitelji se bune zbog raširenog bogaćenja lihvarstvom.		
Lihva je raširena zbog nepoštivanja Cezarovog zakona o posuđivanju i posjedovanju u Italiji.		Tiberije ponovno potvrđuje Cezarov zakon zbog čega se Kokcej Nerva izgladnjuje do smrti ⁸⁹ , ali i dolazi do gubitka povjerenja i velike financijske zbrke.
Lihva je na razne načine sprečavana, najprije Zakonikom dvanaest ploča, zatim tribunskim prijedlogom koji ju je smanjio na pola te u konačnici zabranom zajma uz kamate.		
Pretor Grakho izvješćuje Senat koji traži milost od Tiberija jer nitko od njih nije bio bez krivnje.		
Tiberije im oprašta i daje im period od 18 mjeseci da urede svoje račune prema zakonu.		
Pojavljuje se nestašica novca uzrokovana istovremenom otplatom dugova i držanjem novca u carskoj ili državnoj blagajni.	Samo spominje nestašicu novca ne navodeći joj uzroke.	
Senat propisuje ulaganje 2/3 dobiti u zemlje u Italiji.	Tiberije određuje da vjerovnici moraju 2/3 svoga imutka uložiti u zemljište, a dužnici isto toliko duga odmah platiti.	
Senatske mjere ne donose željene rezultate nego su još pogoršale situaciju.	Propisane mjere nisu se mogle provesti.	
Tiberije pomoću banaka u promet stavlja sto milijuna sestercija čime je vraćeno povjerenje te se polako javljaju i privatni vjerovnici.	Tiberije bez kamata daje u zajam sto milijuna sestercija.	Tiberije daje sto milijuna sestercija u javnu riznicu.

Tablica 1. Usporedni prikaz povijesnih izvora o financijskoj krizi iz 33. godine

⁸⁹ Pravnika Nervu spominje i Tacit (*Ann VI, 26*), ali njegovu smrt ne povezuje s Cezarvim zakonom. Tacit (*Ann. VI, 26*) tvrdi kako se Nerva izgladnio do smrti u čemu ga je Tiberije pokušao spriječiti, govoreći kako su oni „*koji su bili upućeni u njegove misli*“ kazivali kako Nerva „*koliko izbliže vidje nevolje države, toliko je više iz srdžbe i straha tražio častan svršetak, dok je još bio neporočan, dok nije ugrožen*“.

3.4. Cezarov zakon o posuđivanju i posjedovanju u Italiji (*de modo credendi possidendi quae intra Italiam*)

Tacitov opis (*Ann*, VI, 16) financijske krize započinje problemom lihve kojoj je uzrok nepoštivanje Cezarovog zakona o posuđivanju i posjedovanju u Italiji. Za ovu je problematiku Cezarov zakon izrazito važan, no nažalost o njemu nemamo konkretnijih podataka zbog čega malo znamo o kojem se zapravo zakonu radi, koji su mu bili učinci, je li bio popraćen i drugim mjerama te kada je uopće proglašen.⁹⁰ Naime, o Cezarovom zakonu znamo samo ono što nam je zapisao Tacit, točnije naziv zakona iz kojega možemo iščitati i njegov smisao.⁹¹ Spominje ga i Dion (*LVIII*, 21), ali o njemu ništa konkretnije ne govori osim što naglašava da ga je Tiberije ponovno potvrdio. Iako se zakon neuspješno provodio, izostanak njegovog detaljnijeg opisa i pojašnjenja dovodi do zaključka kako je on Tacitovim suvremenicima bio poznat.⁹² Sam naziv zakona, zakon o posuđivanju i posjedovanju u Italiji (*de modo credendi possidendi quae intra Italiam*), sugerira kako su pravilo o posuđivanju i pravilo o posjedovanju zemlje u Italiji na neki način bili povezani.⁹³ Prema C. Rodewaldu, najjednostavnija hipoteza je kako je zakon o kreditiranju propisivao maksimalni udio bogatstva koji netko može posuditi uz kamate, a zakon o posjedovanju zemljišta određuje odgovarajući minimum posjedovanja zemlje.⁹⁴ U prilog tome, A. Tchernia naglašava kako su u većinskim poljoprivrednim društvima, cijene zemljišta i razine kamatnih stopa neraskidivo povezane, odnosno da jedna ovise o drugoj.⁹⁵ A. Tchernia dalje pojašnjava kako u situaciji u kojoj kamatne stope rastu, zakon poput Cezarovog, s obvezom stjecanja i zadržavanja značajnog udjela zemljišne imovine, sprječava povratak u ravnotežu. Razlog tome je jer smanjenje poljoprivrednih prihoda koje proizlazi iz porasta cijena zemljišta više ne može potaknuti prodaju zemljišta te se kapital više ne pohranjuje na tržištu novca. Takav bi zakon time stvorio trajnu razliku između prihoda od poljoprivrede i prihoda od financijskih izvora.⁹⁶ Autori se većinom slažu kako ovakav zakon moramo tražiti među Cezarovim ekonomskim mjerama provedenim 49. godine

⁹⁰ A. Tchernia, *The Romans and Trade*, Oxford 2016, 179. Dalje u tekstu Tchernia 2016.

⁹¹ Tchernia 2016, 174-175.

⁹² C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976, 3. Dalje u tekstu Rodewald 1976.

⁹³ Rodewald 1976, 3.

⁹⁴ *ibid.*

⁹⁵ Tchernia 2016, 176.

⁹⁶ *ibid.*

pr. Kr. U *Bellum Civile III, 1* Cezar spominje svoju mjeru iz 49. godine pr. Krista⁹⁷, a na nju se referiraju i Svetonije (*Jul. 42*)⁹⁸ te Apijan (*BCiv. II, 48*).⁹⁹ Dion Kasije (*XLI, 38, 1*) spominje i drugu Cezarovu mjeru iz iste godine prema kojoj je zabranjeno posjedovati u gotovini više od 60.000 sestercija¹⁰⁰, a prema Jakovu Kostoviću cilj je ove mjere rast cijena zemljišta i lakše oslobođenje od dugova prodajom posjeda.¹⁰¹ W. F. Allen smatra kako je izvjesnije da Tacit i Dion ipak misle na drugu Cezarovu mjeru jer je prva bila privremenog karaktera i nije zakon u strogom smislu riječi, a Tacit i Dion govore izričito o Cezarovom zakonu.¹⁰² Prema Franku, zakon na koji se pozivaju Tacit i Dion svakako je morala biti Cezarova ratna mjera čija je glavna svrha bila spriječiti porast valute i pad zemljišne vrijednosti inzistirajući na obvezi investiranja određenog dijela kapitala u nekretnine u Italiji.¹⁰³ Na temelju Tacitovog i Svetonijevog teksta može se zaključiti kako je Cezarov zakon propisivao ulaganje određenog dijela kapitala u zemlje u Italiji, a svrha mu je bila povećati promet novca.¹⁰⁴ Nije nam poznato koji je omjer Cezarov zakon određivao, ali na temelju odluke Senata iz 33. godine vrlo je vjerojatno kako je on iznosio 2/3 u nepokretnim dobrima i trećinu u novcu.¹⁰⁵

⁹⁷ Navedeni Cezarov tekst (*Bellum Civile III, 1*) glasi: „Na zaključke ovog postupka, budući da su krediti u Italiji donekle ograničeni, a zajmovi nisu vraćeni, odlučio je imenovati arbitre za procijenu vrijednosti stvarne i pokretne imovine kao što je bilo prije rata, i da se vjerovnici plaćaju na toj osnovi. Smatrao je da je to najprikladnija metoda istodobnog uklanjanja ili smanjenja straha od općeg odbacivanja dugova koji bi mogli pratiti ratne i civilne sukobe, i održavanja dobre vjere dužnika.“; Ton Smerdel, *Moji ratovi*, Zagreb 1972.

⁹⁸ Svetonije (*Jul. 42*) piše: „U pitanju zajmova raspršio je svaku nadu u potpuno brisanje dugova, što se često pokretalo. Napokon je odredio da dužnici vjerovnicima mjesto isplate prepuste svoje posjede pošto im se utvrdi cijena za koju su ih prije građanskog rata kupili. Od dužne svote imalo se odbiti ono što je u ime kamata bilo isplaćeno u gotovu ili pripisano dužnoj svoti. Takvom odredbom propala je vjerovnicima otprilike četvrtina posuđene svote.“, prijevod S. Hosu 1978.

⁹⁹ Apijanov tekst (*BCiv. II, 48*) glasi: „Ali kad su zahtijevali ukidanje dugova, on im odbi molbu zbog ratova, pobuna i niskih cijena stvari za prodavanje koje su tada nastale, ali postavi cenzore da odrede cijene robe koje će dužnici davati svojim vjerovnicima umjesto dugova.“, prijevod Bogdan M. Stevanović, u: V. Popović (ur.): *Rimski građanski ratovi*, Beograd 1967.

¹⁰⁰ Dion (*XLI, 38, 1*) piše kako je Cezar zabranio svakome posjedovanje više od 60.000 sestercija u srebru ili zlatu budući da su mnogi skrivali svoje bogatstvo. Također, tvrdio je da ovaj zakon nije sam donio, nego je obnovio mjeru koja je uvedena nekom prijašnjom prigodom., prijevod s eng. Marija Ivandekić

¹⁰¹ J. Kostović, *Bilješke*, u: Tacit, *Anali*, Zagreb 1970, 502. Dalje u tekstu Kostović 1970.

¹⁰² W. F. Allen, *The Monetary Crisis in Rome, A. D. 33*, u: *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 18, Baltimore 1887, 6.

¹⁰³ T. Frank, *The Financial Crisis of 33 A. D.*, u: *The American Journal of Philology*, Vol. 56, Baltimore 1935, 336. Dalje u tekstu Frank 1935.

¹⁰⁴ P. Kay, *Financial Institutions and Structures in the Last Century of the Roman Republic*, u: A. Wilson i A. K. Bowman, *Trade, Commerce, and the State in Roman World*, Oxford 2018, 167. Dalje u tekstu Kay 2018.

¹⁰⁵ Frank 1935, 336.

3.5. Problem lihve i mjere njenog sprječavanja

Na temelju Tacitovog teksta (*Ann. VI, 16*) saznajemo kako je Rim imao stalne i velike probleme s lihovom o čemu svjedoči mnoštvo zakona kojima je suzbijana ili regulirana. Tacit (*Ann. VI, 16*) spominje tri takva zakona: Zakon dvanaest ploča, tribunski prijedlog koji je smanjio kamate na pola i zabranu svakog zajma uz kamate. Prvi spomenuti zakon, Zakon dvanaest ploča, proglašen je 451./450. godine pr. Kr. i izuzetno je važan u rimskoj pravnoj tradiciji kao temelj rimskog prava.¹⁰⁶ Problem prekomjernih kamatnih stopa reguliran je u osmoj ploči zakonika, a određuje se da se nitko ne bavi zajmom preko jedne dvanaestine.¹⁰⁷ Prema Tacitu (*Ann. VI, 16*), to je prvi zakon koji se bavio problemom lihvarjenja jer se prije njega „lihvarilo sasma po volji bogataša“. Drugi spomenuti zakon smanjio je kamate na pola, a radi se o zakonu proglašenom 347. godine pr. Krista.¹⁰⁸ O tom nam zakonu više informacija donosi Livije (*Ab urbe condita VII, 27*) koji kaže da su isti mirni uvjeti nastavljeni u zemlji i inozemstvu za vrijeme konzulata Tita Manlija Torkvata i Gaja Plautija. Kamatna je stopa smanjena na pola i dugovi su se mogli otplaćivati, jedna četvrtina odmah, a ostatak u tri godišnja obroka, iako su neki plebejci bili uznemireni, ali je senatu više u interesu bilo povjerenje javnosti nego teškoće pojedinih osoba.¹⁰⁹ Prema R. P. Maloneyu Livijev tekst opisuje politički pokret koji je leganim putem tražio ublažavanje patnje dužnika, a završio je potpunom zabranom kamata.¹¹⁰ To je ujedno i treći spomenuti zakon u Tacitovu tekstu. Radi se o *Lex Genucia* koji je proglašen 342. godine pr. Krista,¹¹¹ a izvještaj o njemu također nam donosi Livije (*Ab urbe condita VII, 42*) gdje piše da je kod nekih pisaca našao da je Lucije Genucije, narodni tribun, donio jedan zakon protiv kamata na dug.¹¹² Isti zakon spominje i Apijan (*BCiv. I, 54*): „U isto vrijeme u Rimu je nastala pobuna zbog dugova. Neki su davali zajam s kamatom, mada je neki stari zakon zabranjivao da se tako radi i tražio da se kazni tko tako daje novac na zajam.“ Postojanje ovoga zakon čini se nedvojbenim, ali prema P. Maloneyu on nije

¹⁰⁶ A. Romac, *Zakonik dvanaest ploča (Leges duodecim tabularum)*, Latina et Graeca, Zagreb, 1994.

¹⁰⁷ R. P. Maloney, *Usury in Greek, Roman and Rabbinic Thought*, Traditio, Cambridge 1971, Vol. 27, 89. Dalje u tekstu: Maloney 1971.

¹⁰⁸ Maloney 1971, 90.

¹⁰⁹ <http://www.the-romans.eu/books/Ab-urbe-condita-7.php#27> (preuzeto: 25.06.2019.)

¹¹⁰ Maloney 1971, 90.

¹¹¹ ibid.

¹¹² <http://www.the-romans.eu/books/Ab-urbe-condita-7.php#42> (preuzeto: 29.06.2019.)

imao dugotrajnog praktičnog učinka.¹¹³ Između Zakonika dvanaest ploča i zakona iz 347. godine pr. Kr. Livije (*VII, 7, 16; VI, 35, 1-5*) spominje još dva zakona koja su se bavila ovim problemima, a Tacit ih ne spominje. Prvi je *Lex Duillia Menenia* iz 357. godine pr. Krista koji je potvrdio odredbu iz Zakonika dvanaest ploča te *Lex Licinia Sestia*, izdan oko 375. godine pr. Krista koji je za cilj imao smanjiti teret dužnika.¹¹⁴ Čini se kako su se odredbe ovih zakona većinom zanemarivale, a propisane kamatne stope uglavnom su uzimane kao minimalne, a ne maksimalne.¹¹⁵ Uglavnom, navedeni zakoni nisu riješili problem lihve o čemu svjedoči i niz novih zakona donesenih poslije 33. godine.

3.6. Nestašica novca (*inopia nummorum*) i odluka Senata (*senatus consultum*)

Oko nestašice novca koju spominju Tacit (*Ann. VI, 17*) i Svetonije (*Tib. 47, 48*) razvila se u znanstvenim krugovima opsežna rasprava. Tacit (*Ann. VI, 17*) navodi kako je do nestašice došlo zbog istovremenog otplaćivanja svih dugova te zbog čuvanja novca u carskoj i državnoj blagajni, a Svetonije (*Tib. XLVII, 2*) ju samo spominje ne navodeći joj uzroke. Na Tacitovo objašnjenje uzroka nestašice novca autori generalno kritički gledaju. U tom smislu, A. Tchernia Tacitovo objašnjenje smatra tek njegovom interpretacijom i zanimljivom hipotezom.¹¹⁶ U skladu s tim, razni autori ukazuju i na razne mogućnosti te donose vlastite hipoteze, ali jedinstveni stav ne postoji niti bi na temelju povijesnih izvora mogli zaključiti koja je hipoteza najbliža istini.¹¹⁷

¹¹³ Maloney 1971, 90-91.

¹¹⁴ *ibid.*, 89.

¹¹⁵ *ibid.*, 91.

¹¹⁶ Tchernia 2016, 183.

¹¹⁷ Tacitovo objašnjenje nestašice novca prvi je u pitanje doveo T. Frank navodeći kako Tacit ne pojašnjava što je navelo Senat na ponovnu uspostavu Cezarovog zakona (Frank 1935, 337.). Prema njegovom mišljenju, uzrok nestašice novca nalazi se u konstantnoj kontrakciji valute u razdoblju od četrdeset godina poslije velikog porasta javnih izdataka u ranom razdoblju Augustove vladavine. T. Frank nastavlja kako je tijekom ranog razdoblja svoje vladavine August kovao puno novca i obilno trošio što je dovelo do porasta cijena. Zbog toga je došlo do smanjenja novčanog fonda i smanjenja domaće potrošnje kada je valuta počela otjecati u inozemstvo te zaključuje kako je nakon četrdeset godina ovakvog trenda financijska kriza bila „neminovni rezultat“. U tom smislu, Tacitov izvještaj o nestašici novca bio bi samo pravi pokazatelj „posljednje slamke“, dok pravi uzorci leže u spomenutom četrdesetogodišnjem razdoblju smanjenja novčanog fonda i domaće proizvodnje zbog otjecanja valute u inozemstvo (Frank 1935, 340.). Frankove teze kritički opovrgava C. Rodewald ističući kako je 20-ih godina još uvijek postojala značajna zaliha novčanih sredstava te naglašavajući važnost bronce u tom razdoblju (Rodewald 1976, 6-17.), a Jean Andreau naglasak stavlja na važnost novčanih transakcija (J. Andreau, *Banking and Business in Roman World*, Cambridge 1999, 109.).

U opisu senatskih mjera Tacit i Svetonije donekle se razlikuju, dok ih Dion uopće ne spominje. Prema Tacitu (*Ann. VI, 17*) mjere za rješavanje krize propisao je Senat, a prema Svetoniju (*Tib. 48*) takve je mjere propisao sam Tiberije. Nadalje, Tacit (*Ann. VI, 17*) spominje kako je propisano da svatko uloži 2/3 svoje dobiti u zemlje u Italiji, a Svetonije (*Tib. 48*) govori od 2/3 cjelovitog imutka. A. Tchernia ističe da pod pojmom dobit treba misliti na udio kapitala koji donosi dobit po kamatnim kreditima¹¹⁸ i to bi bila jedina razlika u odnosu na Cezarov *de modo credendi possidendique intra Italiam* koji je vjerojatno propisivao ulaganje 2/3 cijeloga imutka.¹¹⁹ Ta razlika nestaje u Svetonijevom tekstu (*Tib. 48*) koji govori o obvezi investiranja 2/3 cjelovitog imutka. Svetonije (*Tib. 48*) spominje i drugu mjeru koju kod Tacita ne nalazimo. Riječ je o odredbi po kojoj i dužnici moraju odmah vratiti 2/3 svojih dugova, a ovakva se mjera čini vrlo logičnom i najvjerojatnije vrlo važnom za senatore. Postojanje ovakve mjere čini se vrlo izglednim jer, kako naglašava A. Tchernia, malo je vjerojatno da ju je Svetonije izmislio.¹²⁰ Dakle, prema Tacitu (*Ann. VI, 17*) ova je mjera pogodila samo kreditore, a prema Svetoniju (*Tib. 48*) i kreditore i dužnike. Kako god bilo, senatska mjera nije polučila željene rezultate, a Tacit (*Ann. VI, 17*) navodi kako je ona imala suprotan učinak i dodatno pogoršala stanje. Takva se mjera i iz današnje perspektive čini neprovedivom.¹²¹

3.7. Završetak krize

Uvidjevši kako senatske mjere ne pomažu Tiberije se odlučio na mjeru koju spominju sva tri povijesna izvora. Ta se mjera sastojala u tome da je Tiberije prema Tacitu (*Ann. VI, 17*) „stavio u promet pomoću banaka 100 milijuna sesteraca“, prema Svetoniju (*Tib. 48*) „bez kamata dao zajam od 100 milijuna sestercija“, a prema Dionu (*LVIII, 21, 5*) „dao 100 milijuna sestercija u javnu riznicu“, čime je, prema J. Kostoviću, slijedio primjer republike.¹²² Također, sva tri izvora slažu se kako je ova mjera označila i završetak krize. Prema Philipu Kayu ova je mjera povećala protok novca, ublažila

¹¹⁸ Tchernia 2016, 177-178.

¹¹⁹ *ibid.* 177.

¹²⁰ *ibid.* 178.

¹²¹ *ibid.* 182.

¹²² Kostović 1970, 502.

problem likvidnosti i zaustavila ovrhe.¹²³ Time su riješeni problemi otplate dugova, a cijene zemljišta vraćene su na prijašnju razinu i vraćena je stabilnost povećanjem novca u opticaju.¹²⁴ Također, P. Kay tvrdi kako je postojala i dodatna mjera koja se ne spominje u pisanim izvorima, ali je vidljiva iz numizmatičkih dokaza. Naime, vidljivo je kako je nakon krize kovano više novca i u opticaju je povećana relativna količina novca od plemenitih metala.¹²⁵

3.8. Zaključno o povijesnim izvorima o financijskoj krizi 33. godine

Kako smo ranije napomenuli, tri postojeća povijesna izvora o financijskoj krizi iz 33. godine ostavljaju puno prostora za različite interpretacije i u mnogočemu su oskudni te A. Tchernia naglašava kako ponekad o ovoj problematici više podataka daju drugi izvori nepovezani s financijskom krizom.¹²⁶ Samim time, mišljenja se stručnjaka razlikuju i u mnogočemu proturiječe. Pitanja poput datiranja i smisla Cezarovog zakona, uzroka nestašice novca ili odlukama Senata još uvijek ostaju otvorenima. Također, o uzrocima krize, njezinim počecima i tijeku ne postoji jedinstveni stav.¹²⁷ Generalno gledajući, najprihvaćenija je teza kako se kriza odvijala na sljedeći način:¹²⁸

1. Iznošenje pritužbi protiv istaknutih pojedinaca za nepoštivanje Cezarovog zakona o posuđivanju i posjedovanju u Italiji (*de modo credendi possidendiquie intra Italiam*)
2. Uspostava vremenskog roka od 18 mjeseci kako bi oni na koje se optužba odnosila uskladili svoje financije sa zakonom
3. Opozivanje svih dugova od strane vjerovnika
4. Odluka Senata o ulaganju 2/3 kapitala u zemlju (vjerovnici) i otplati 2/3 od iznosa duga (dužnici)
5. Masovna prodaja zemljišta zbog otplate dugova dovela do pada cijena, rasta kamatnih stopa

¹²³ Kay 2018, 169.

¹²⁴ *ibid.*

¹²⁵ *ibid.*

¹²⁶ Tchernia 2016, 183.

¹²⁷ *ibid.*, 179.

¹²⁸ Duncan – Jones 1994, 24.

6. Financijska kriza
7. Tiberijeva intervencija u obliku 100 milijuna sestercija namijenjenih beskamatnim zajmovima

4. Financijska kriza u rimskom Carstvu 33. godine poslije Krista

4.1. Bankarstvo i bankarski sustavi u ranoj fazi Carstva

U vrijeme Principata trgovina je bila najzastupljeniji način cirkuliranja novca, a što je trgovina bila brža i sofisticiranija, više je novca bilo u cirkulaciji. Druga stavka koja je znatno utjecala na brzinu optjecaja je bankarstvo te mogućnost financijskog kreditiranja.¹²⁹ Kreditiranje je omogućilo da novčana sredstva jedne osobe budu korištena od strane druge osobe što je pozitivno utjecalo na brzinu daljnje cirkulacije.¹³⁰

Baš kao što su Rimljani koristili novac i kredit u svakodnevnom životu tako su novčana sredstva polagali u raznolike financijske institucije koje su imale mogućnost izdavanja različitih zajmova. Financijski posrednici, najčešće bankari¹³¹, sakupljaju sredstva štedljivih građana i zatim ta sredstva objedinjuju u jedinstveni fond pomoću kojeg izdaju zajmove od sredstava sakupljenih u fondu. Pojedinci posuđuju novac banci kroz otvaranje štednje u banci i banka ta akumulirana novčana sredstva koristi kako bi posuđivala novac potrebitim građanima. Nema direktne povezanosti između konačnog dužnika i prvotnog štediša. Komunikacija se vrši samo preko financijskog posrednika.¹³² Krediti, ali i plaće, oporezivanje i rente mogli su biti u novčanom obliku ili u naturi.¹³³

Prva naznaka bankarstva u Rimu može se smjestiti između 318. i 310. godine prije Krista. Na glavnom rimskom Forumu pojedinci (*trapezites*)¹³⁴ su zapimali depozite od svojih klijenata te ih pretvarali u zajmove drugim klijentima. Njih su kasnije zamijenili *argentarii* koji su, osim provjere kvalitete novca također djelovali i kao bankari, mijenjali novac, te sudjelovali na aukcijama. U drugoj polovici prvog stoljeća prije Krista pojavili su se *nummularii* čija je primarna obveza bila provjera kvalitete novih

¹²⁹ A. Zgur, *The Economy of the Roman Empire in the First Two Centuries A.D.*, Aarhus 2007, 34. Dalje u tekstu: Zgur 2007.

¹³⁰ C. Howgego, *The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300*, The Journal of Roman Studies (London), Vol. 82, 1992, 13. Dalje u tekstu: Howgego 1992.

¹³¹ Osim bankara financijski posrednici su također bili i svećenici, lihvari, razni poduzetnici te pojedinci koji su se povremeno bavili tom vrstom posla (Howgego 1992, 14)

¹³² P. Temin, *Financial Intermediation in the Early Roman Empire*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 64, 2004, 711. Dalje u tekstu: Temin 2004.

¹³³ Howgego 1992, 27.

¹³⁴ Od grč. τραπεζαί – tezga, stol. Bankari su na području Grčke prvi put zabilježeni 527. godine prije Krista, a osnovni zadaci bili su mijenjanje i kontrola novca (Kos 1998, 47.)

serija novca prije puštanja u optjecaj kao i općenito kvalitete novca, a koji su početkom drugog stoljeća također počeli vršiti usluge mijenjanja i posudbe novca kao i *argentarii*, no bez sudjelovanja na aukcijama.¹³⁵ Pratili su tržišne uvjete i paralelno s time novčana kretanja s primarnim ciljem uklanjanja velike količine krivotvorina koje su cirkulirale, pogotovo u vrijeme Principata.¹³⁶ De Cecco ističe kako je protok novog novca u sve krajeve Carstva bio iznenađujuće brz, s obzirom na brzinu tadašnjih transportnih sustava. Ukoliko bi možda i došlo do diskontinuiteta ili prekida, *argentarii* i *nummularii* bi ponovno uspostavili normalnu brzinu cirkulacije novca te uskladili ponudu i potražnju.¹³⁷ U vrijeme cara Augusta osim rimske kovnice u pogon je pušteno niz kovnica u zapadnim provincijama: Emerita u provinciji Luzitaniji (*Lusitania*), *Caesaraugusta* u provinciji *Hispania Tarraconensis* i *Colonia Patricia* u provinciji *Hispania Baetica*, *Nemausus* (Nimes) i *Lugdunum* u Galiji (Lyon). U istočnim provincijama tu su *Ephesus* (Efez), *Pergamum* (Pergamon) na području Azije te kovnica *Antiochia* (Antiohija) u provinciji Siriji (*Syria*). Za vrijeme cara Tiberija s radom su nastavile kovnice *Lugdunum* i *Roma* na zapadu Carstva te *Caesarea* i *Commagene* na istoku.¹³⁸ *Argentarii*, kao i kasnije *nummularii* djelovali su kao današnji profesionalni bankari, pojedinci koje su obavljale većinu bankarskih poslova. Iako tada nisu postojale velike bankarske korporacije kakve poznajemo danas, nerjetko su se bankari znali udružiti kada su u pitanju bile veće investicije.¹³⁹ Svakako je bitno spomenuti i termin *faeneratores*, pojedince koji su djelovali samostalno, u službi vjerovnika, a čije je djelovanje bilo ograničeno isključivo na davanje velikih zajmova te su se njihove transakcije odvijale strogo po propisima.¹⁴⁰

Javne dražbe bile su veoma česta pojava koja je zahtijevala financijske usluge budući da cijene nikada nisu bile poznate unaprijed pa je kupcima nerijetko bilo potrebno osigurati dodatna financijska sredstva. Na dražbama je ponuda bila raznolika i najčešće se radilo o robi velike vrijednosti (zemljišna imovina, skupocjeni hranidbeni artikli ili velike količine hrane, državni i građanski ugovori za prikupljanje poreza...).

¹³⁵ Andreau 1999, 30.

¹³⁶ Zgur 2007, 262.

¹³⁷ M. de Cecco, *Monetary Theory and Roman History*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 45, 1985, 822. Dalje u tekstu: De Cecco 1985.

¹³⁸ Kos 1998, 194.

¹³⁹ Zgur 2007, 261.

¹⁴⁰ *ibid.*, 256.

Bankar specijaliziran za financijske usluge prilikom aukcija bio je kolektor (lat. *coactor*). Aukcija je funkcionirala na način da kolektor isplati prodavaču (lat. *forani*) kupljeni predmet u gotovini ili putem kredita, a kupac uz robu dobiva i službenu potvrdu o transakciji. Kolektori su takvu uslugu naplaćivali 1% od iznosa kupljene robe.¹⁴¹ Kolektori su, osim prikupljanja novca tijekom aukcija, također naplaćivali dugove u ime vjerovnika pri čemu je dužnik morao dodatno platiti proviziju 1% od vrijednosti naplaćenog duga.¹⁴²

Kao što je već prethodno spomenuto, banke kao institucije kakve su nam danas poznate tada nisu postojale i bankari nisu imali fiksne poslovne prostore. Na rimskom su forumu taberne (lat. *tabernae*) bile predviđene za bankarska poslovanja što je bilo uvriježeno pravilo i u ostalim rimskim gradovima.¹⁴³ Na potonjim su mjestima poslovali isključivo bankari, dok su lihvari imali svoje punkteve u gradovima, no nerijetko su ta dva mjesta bila jedno nadomak drugog.¹⁴⁴

Godine 1959. u vrijeme radova na autocesti Napulj – Salerno otkriven je djelomično iskopan arhitektonski objekt, oko 600m udaljen od Stabijskih vrata (*Porta Stabea*) u Pompejima. Iskopani dio objekta sastojao se od dijela peristila te niza prostorija koje su se prostirale uz peristil. Na sjevernoj strani bile su tri blagovaonice (lat. *triclinia*) (kasnije nazvane A, B i C), dok su na istočnoj strani bile još dvije prostorije iste namjene. U prostoriji B je, uz ostatke broda i željezno sidro, pronađena i platnena košara u kojoj su bile pohranjene ploče za pisanje. Te ploče predstavljaju treći takav nalaz na području oko Vezuva. Prvi nalaz bile su ploče bankara Lucija Cecilija Jukunde pronađene u stambenom objektu u Pompejima 1875. godine, dok je drugi nalaz skupina ploča iz Herkulaneja.¹⁴⁵

Posljednje u nizu otkrivenih ploča, one iz Mauricine, datirane su u razdoblje između 26. i 61. godine, a pripadale su obitelji Sulpicija (lat. *Sulpicii*) iz Puteolija.¹⁴⁶ G. Camodeca je detaljno analizirao sačuvane fragmente te 1999. godine objavio sadržaj

¹⁴¹ P. Temin, *The Roman Market Economy*, Princeton 2013., 180. Dalje u tekstu: Temin 2013.

¹⁴² Zgur 2007, 263.

¹⁴³ Temin 2013, 185.

¹⁴⁴ J. Andreau, *L'espace de la vie financière à Rome*, u: *L'Urbs : espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap.J.-C.)*, Rim 1987, 158.

¹⁴⁵ Andreau 1999, 71.

¹⁴⁶ *ibid.*, 72.

ploča u obliku 128 zapisa.¹⁴⁷ Ploče pružaju izravne dokaze o trgovačkim zajmovima i prirodi poslovanja Sulpicija. Takvi zajmovi nisu bili potrošačkog tipa nego komercijalnog, a korišteni su za trgovinsku aktivnost u cilju gospodarskog razvoja budući da je u cilju svakog trgovca bilo ostvarivanje gospodarske dobiti. Sulpiciji su najvjerojatnije djelovali kao financijski posrednici, odnosno u ulozi banke. Kao i većina bankara tog vremena i Sulpiciji su bili privatni bankari vođeni partnerstvom usko povezanih pojedinaca.¹⁴⁸

Rimski sustav financijske razmjene neupitno se može usporediti sa onim pojedinih industrijaliziranih zemalja Zapadne Europe 18. i 19. stoljeća kao što je u svojoj knjizi učinila Temin. Budući da je razina sofisticiranosti financijskih institucija usko povezana s gospodarskim rastom, svakako se može zaključiti da je Rim u prijelazom dobu između Republike i Carstva imao izrazito veliki potencijal za ekonomski rast.¹⁴⁹ Iako su glavni gradovi u 18. stoljeću brojali mnogo više privatnih bankara nego Rim s prijelaza 1. stoljeća prije Krista na 1. stoljeće poslije Krista, kamatne stope za zajmove često su varirale čineći rimsko financijsko tržište pristupačnijim i fleksibilnijim nego ono 18. stoljeća, a bankarske uvjete izvan glavnih gradova veoma sličnima onima u rimskom Carstvu. Jedna od glavnih stavki koja je nedostajala rimskom Carstvu bila je središnja povezanost banaka. Engleskoj je ona uvelike olakšala mogućnost izvršavanja velikih transakcija, no s druge strane ta je predost bila ograničena nedostatkom standarniziranog novca. Transakcije u Rimu vršene su relativno ujednačenim kovanicama, kao što je bio slučaj i u Francuskoj u 18. stoljeću, a pretpostavlja se i na mnogo lakši način nego u ruralnoj Engleskoj u isto vrijeme.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Temin 2013, 181.

¹⁴⁸ Temin 2004, 723.

¹⁴⁹ Zgur 2007, 250.

¹⁵⁰ Temin 2004, 728.

Slika 5. Ulomak nadgrobnog spomenika iz južne Srbije (2. stoljeće) s prikazom putujućeg mjenjača novca i njegovog roba pored bankarskog stola (*mensa nummularia*)

4.2. Uzroci financijske krize

Posljedice velike gospodarske i financijske krize koja je potresla rimsko Carstvo 33. godine zasigurno su se odrazile i izvan granica Carstva s obzirom da su je u svojim djelima spominjali najznačajniji povjesničari tog vremena (vidi poglavlje 2), a koji su inače imali minimalnu tendenciju bavljenja ekonomskim pitanjima.¹⁵¹

O mogućim uzrocima krize pisali su brojni znanstvenici, no svakako bih izdvojila T. Franka, C. Rodewalda i M. Crawforda koji su napravili detaljnu analizu ovog pitanja.

U prvih 20 godina svoje vladavine August je dao kovati velike sume novog novca što je za posljedicu imalo ekonomsku sigurnost te izrazito povoljne gospodarske uvjete. Uspostavljen je mir nakon građanskih ratova, a građanstvu je nakon dugo vremena omogućeno planiranje razvoja na području trgovine i gospodarstva kroz liberalnu

¹⁵¹ M. K. Thornton, R. L. Thornton, *The Financial Crisis of A.D. 33: A Keynesian Depression?*, *The Journal of Economic History* (Cambridge), Vol. 50, 2.

ekonomsku politiku koja je jamčila slobodu djelovanja.¹⁵² Grade se novi hramovi, obnovljaju stari te saniraju sve ceste na području Italije. Uslijedilo je doba prosperiteta, otvorile su se nove kovnice diljem Carstva, cijene su rasle, a kamatne stope su pale s 12% na 4%. Od ratnog plijena iz Egipta izdvojeno je 600 milijuna sestercija za kupnju zemlje ratnim veteranima.¹⁵³ Poljoprivreda je bila najvažniji sektor tadašnjeg gospodarstva te presudni faktor za egzistenciju velikog dijela populacije. Senatori su pisali traktate o poljodjelstvu te na koncu donijeli i zakon koji se tiče njih samih, a koji im zabranjuje posjedovanje velikih transportnih brodova ne bi li izbjegli izbivanje tijekom dugih trgovačkih ruta te ostali na svojoj zemlji. Iako je investicija poljoprivrednog i gospodarskog tipa bila veoma isplativa, elita je uvijek tražila dodatne načine ulaganja pa se tako senatorima omogućilo davanje zajmova uz kamate. S obzirom da su u Italiji kamate pale s 12 na 4%, senatori su takvu vrstu usluga nudili van granica Italije.¹⁵⁴

Usporede li se poznate emisije puštene u optjecaj prvih 20 godina Augustove vladavine sa sljedećih 40 godina (9. godina prije Krista – 32. godina) može se zaključiti da je godišnja suma novokovanog novca u potonjem razdoblju pala na oko 5% godišnje količine prethodnog razdoblja što je vrlo velika kontrakcija emitiranja novca u relativno kratkom razdoblju. Nakon Augustove smrti 14. godine, Tiberije je nastavio s politikom štednje – srezao je carske troškove te sveo proizvodnju novih nominala na minimum. Prema Franku, iako su troškovi smanjeni, velika količina zlata i srebra nastavila se kontinuirano izvoziti radi plaćanja raznih importa. To se znatno odrazilo na cirkulaciju *per capita* u Italiji te uzrokovalo kontrakciju valute, a time, prema njegovom mišljenju, i financijsku krizu.¹⁵⁵

Prema Rodewaldu, Frank nije uzeo u obzir mogućnost da su se u spomenutom četrdesetogodišnjem razdoblju češće koristile stare emisije novca nego prethodnih 20 godina te stoga smatra pogrešnim njegov zaključak o smanjenju carskih izdataka i opskrbe novim emisijama kovanica, a koji je proizašao iz usporedbe količine novih emisija datiranih prije 12. prije Krista sa nedostatkom novih emisija nakon 12. prije

¹⁵² F. Oertel, *The Economic life of the Empire*, u: *Cam Anc. Hist.* XII Chap. 7, London 1939., 288.

¹⁵³ T. Frank, *The Financial Crisis of 33 A.D.*, *The American Journal of Philology* (Baltimore), Vol. 56, 1935, 337 - 338. Dalje u tekstu: Frank 1935.

¹⁵⁴ B. Bartlett, *The Financial Crisis, Then and Now: Ancient Rome and 2008 CE*, Massachusetts 2018, 3. Dalje u tekstu: Bartlett 2018.

¹⁵⁵ Frank 1935, 338.

Krista. Naime, Rodewald iznosi da se u teoriji uvijek mogla rastaliti i ponovno iskovati neograničena količina starog novca, no to se uvijek događalo isključivo onda kada se planiralo potrošiti više novca nego ga je Carstvo u određenom vremenu imalo na raspolaganju ili ukoliko je došlo do nestašice metala potrebnog za izradu novog novca ekvivalentnog onomu koji je već u cirkulaciji. U suprotnom, stari se novac mogao koristiti sve dok je bio prepoznatljiv i sve dok ga se prihvaćalo kao platežno sredstvo. Štoviše, velika prednost uporabe starog novca je izbjegavanje troškova kovanja novog kao i troškova povlačenja starih kovanica iz provincija koje nisu imale svoje kovnice u njima najbliže te ponovno slanje gotovog proizvoda nazad.¹⁵⁶ Također, novac je nerijetko znao sadržavati kontramärke, odnosno oznake, simbole ili slova naknadno udarena u površinu već iskovanog novca, vjerojatno s ciljem produživanja valjanosti već istrošenog novca ili proširivanja područja optjecaja pojedinog novca.¹⁵⁷ Prosječna količina eksporta srebrnog novca u u Tiberijevo vrijeme nije se pretjerano razlikovala od prosječne količine u vrijeme Augusta, dok je zlatni novac eksportiran u nešto većoj količini.¹⁵⁸ No, budući da je daleko više novca bilo eksportirano nego importirano, došlo je do pada ekonomske dinamike što je za posljedicu imalo rast kamatnih stopa.

Rodewald navodi još jedan mogući uzrok nestašice novca početkom prvog stoljeća. Ukoliko je Tiberije izvezio velike količine novca u Španjolsku gdje su se eksploatirale sirovine za potrebe kovnice u Lugdunu taj novac nikad nije vraćen nazad budući da je novac kovan u Lugdunu bio namijenjen puštanju u cirkulaciju izvan granica Italije.¹⁵⁹ Crawford je pak mišljenja da je opskrba novcem varirala samo iz razloga kako bi se spriječili daljnji financijski problemi. Državni troškovi po njemu nisu ni na koji način utjecali na opskrbu novcem te u potpunosti odbacuje Frankovu teoriju.¹⁶⁰ Jedno je jasno, ukoliko je novac bio dostupan, on je svakako i korišten. Visoki postotak krivotvorenog novca koji je cirkulirao sugerira da je tržište zahtijevalo veću količinu novca od one koja je bila na raspolaganju.¹⁶¹

Svakako treba napomenuti još jedan događaj koji je dodatno pogoršao tada već dovoljno ozbiljnu situaciju u Carstvu. Zbog napetih političkih previranja Tiberije se

¹⁵⁶ C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976, 5. Dalje u tekstu: Rodewald 1976.

¹⁵⁷ Kos 1998, 182 – 183.

¹⁵⁸ Rodewald 1976, 11.

¹⁵⁹ *ibid.*, 12.

¹⁶⁰ Crawford 1970, 47.

¹⁶¹ Duncan – Jones 1994, 20.

odlučio 26. godine povući na otok Capri, a ovlasti nad Rimom ostavlja Sejanu, prefektu pretorijanske garde i bliskom prijatelju.¹⁶² Važno je za napomenuti da je Sejan od početka svoje političke karijere imao precizan cilj – preuzimanje vlasti. Najveću prepreku u svojim ambicijama Sejan je vidio u Tiberijevom sinu Druzu koji je bio logičan i legitiman nasljednik carskog prijestolja. Svjestan situacije i opasnosti koju ona nosi sa sobom, Druz je iskazivao svoje nezadovoljstvo i zamjerio Tiberiju što je imenovao Sejana svojim pomoćnikom. Iako je uživao veliko Tiberijevo povjerenje, Sejan je primijetio da se Tiberije polako povlači iz javnih aktivnosti i shvatio opasnost situacije po njega, budući da je njegov budući položaj također ovisio i o naklonosti najviših dužnosnika.¹⁶³ Na pitanje kako je Sejan ostavljao tako snažan utisak na Tiberija D. Shotter vidi u Tiberijevim napetim odnosima sa obitelji, ali i Senatom. Također, neizostavna je činjenica da je Tiberije sredinom svoje vladavine bio već u zrelim godinama u kojima je sve češće ostajao bez bliskih osoba i zapadao u sve veću društvenu izolaciju.¹⁶⁴ Uz pomoć Druzove žene Livile Sejan je isplanirao Druzovo ubojstvo te je u svom naumu i uspio 23. godine. Time se riješio jedinog izravnog suparnika, odnosno jedinog krvnog nasljednika.¹⁶⁵ Tiberije shrvan sinovljevom smrću, dakako uz izraziti Sejanov poticaj, povlači se na Capri te ostavlja Rim u nadležnosti Sejana. Sejan tada nesmetano započinje seriju progona i svrgavanja visokih dužnosnika, odnosno sviju koje je smatrao izravnom ili neizravnom prijetnjom vlastitoj vlasti. Doznajući za njegove spletke i općenito alarmantnu situaciju u Rimu, Tiberije započinje proces Sejanove eliminacije. On biva pozvan pred Senat te se naređuje njegovo uhićenje, a istog dana biva i pogubljen.¹⁶⁶

Procvat trgovine i sve veći broj zemljoposjednika s kraja prvog stoljeća prije Krista doveli su do potrebe za dodatnim kapitalom u svrhu unaprijeđenja usluga i razvitka poslovanja.¹⁶⁷ U većinski poljoprivrednom društvu kakvo je bilo rimsko, količina zemlje u nečijem posjedu odraz je prestiža i političke moći. Među idealima koje je propagirao August zadržao se i stari ideal zemljoradnje. Zemljoradnja i posjedovanje zemlje u Italiji nije bila samo osnovna ekonomska grana antike već i dio rimskog

¹⁶² Levick 1999, 87.

¹⁶³ Seager 2005, 153.

¹⁶⁴ Shotter 2004, 48.

¹⁶⁵ Seager 2005, 153.

¹⁶⁶ Levick 1999, 130 – 140.

¹⁶⁷ Zgur 2007, 251.

identiteta i etosa. Ulaganje profita stječenog trgovanjem u zemlju i njezinu obradu otvaralo je put daljnjem profitu, a time i većoj rangiranosti na društvenoj ljestvici. Većina trgovaca je, osim ulaganja u zemlju, također nudila zajmove s obzirom da su u tome prepoznali brži i veći izvor zarade. Ipak, većina tih zajmova je bila potrošačkog tipa te kao takvi nisu bili produktivni odnosno nisu povećavali osobnu ekonomsku aktivnost niti dugoročno služili za daljnje stjecanje dobiti.¹⁶⁸ Također treba naglasiti da, u takvom društvu u kojem je tržišno gospodarstvo igralo vrlo bitnu ulogu, cijena zemljišta i visina kamatne stope dva su usko povezana termina koja međusobno variraju. Cijena zemljišta je visoka ukoliko sustav raspolaže dovoljnom količinom novca, a kamatne stope su u tom slučaju niske. Ukoliko u sustavu nema dovoljne količine novca, cijene padaju a kamatne stope rastu. Zajmovi tada postaju rizičniji za bankara isto kao što je prodaja zemljišta u vremenu deflacije neisplativa zbog niske cijene i visoke kamatne stope.¹⁶⁹

Kao što je već spomenuto u prethodnom poglavlju, Tacit nam prenosi detalje financijske krize 33. godine, no u njegovom se izvještaju, prema T. Franku, ne može zaključiti što je ponukalo Senat na ponovno uspostavljanje Cezarovog zakona donesenog 49. godine prije Krista o posuđivanju i posjedovanju u Italiji (*de modo credendi possidendique intra Italiam*).¹⁷⁰ Pretpostavlja se da uzrok leži u povećanju cijene zemljišta s ciljem povećanja tržišta ponovnim oživljavanjem spomenutog zakona, kao odgovor na sustavni pad cijena zemljišta i rast kamatnih stopa.¹⁷¹ To je izazvalo veliko negodovanje vjerovnika jer su, prema spomenutom zakonu, bili dužni uložiti dio svog kapitala u zemlju u Italiji. Prema Bartlettu, „zaboravljeni“ zakon se ponovno reaktivirao zbog velikog broja pritužbi iznesenih protiv istaknutih pojedinaca koji su ga dugi niz godina kršili. Pritužbe su prosljeđene Senatu koji ih je pak proslijedio Tiberiju budući da je, ukoliko ćemo se osloniti na Tacitovu tvrdnju (*Ann.* IV,16), optužba zahvaćala sve do jednog senatora. Budući da su senatori shvaćali težinu problema, zatražili su milost od Tiberija koji je odredio rok od 18 mjeseci u kojem moraju sve svoje financije uskladiti sa zakonom. Vjerovnici su tada opozvali sve dugove kako bi

¹⁶⁸ P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, London 2014, 72.

¹⁶⁹ Tchernia 2016, 176.

¹⁷⁰ Jedini spomen tog zakona pronalazimo u Tacitovom izvještaju (*Ann* VI, 16) te o njemu ne znamo ništa više

¹⁷¹ Frank 1935, 337.

mogli kupiti zemlju.¹⁷² Imovina već osuđenih pojedinaca prodavala se na aukcijama od čega se dobiveni novac pohranjivao u carsku blagajnu i nije se puštao u optjecaj, što je, sudeći po Tacitovom izvještaju, dodatno utjecalo na nestašicu novca (*Ann.* VI,17). Senat je tada naložio da vjerovnici moraju uložiti 2/3 svog kapitala u talijansko zemljište, a dužnici otplatiti isti iznos vjerovnicima. Vjerovnici se nisu toga pridržavali te su zahtjevali od dužnika isplatu preostalog duga u cjelosti. Dužnici su tada, moralno prinuđeni, počeli masovno prodavati svoja zemljišta kako bi mogli otplatiti dug u cjelosti što je dovelo do drastičnog pada cijena. Budući da veliki broj dužnika nije uspio prodati svoja zemljišta, bili su primorani tražiti zajmove koji su za sobom nosili i izrazito visoke kamate. Odluka Senata je dakle dodatno pogoršala tada već nezavidnu financijsku situaciju. U pokušaju podupiranja vrijednosti zemljišnog imetka, prisilili su mnoge na prodaju svoje nepokretne imovine što je dovelo do drastičnog pada cijena i kolapsa cjelokupnog tržišta.¹⁷³

4.3. Tiberijev odgovor na krizu

Godine 33. financijska situacija u Carstvu bila je više nego alarmantna. Dužnici su padali sve dublje u egzistencijalni ponor i cjelokupna je situacija zahtijevala hitnu intervenciju. Zabrana mogućnosti kreditiranja nije dolazila u obzir jer bi samo dodatno produbila nastali problem. Svako društvo u kojemu su zajmovi stalna i široko rasprostranjena pojava, a koje odjednom ukine mogućnost zajmova, suočava se sa smanjenjem raspoloživih resursa te dolazi do naglog smanjenja cirkulacije novca.¹⁷⁴ Shvativši ozbiljnost nastale situacije, intervenirao je sam Tiberije te pustio u optjecaj 100 milijuna sestercija u svrhu beskamatnih zajmova s rokom otplate od 3 godine, osiguranih kolateralom dvostruko većim od vrijednosti zajma.¹⁷⁵ Ako je suditi po Bartlettu, takva vrsta zajma mogla se zatražiti isključivo u posebnim depozitnim bankama,¹⁷⁶ dok Harris tvrdi da se radilo o regularnoj banci.¹⁷⁷

¹⁷² Bartlett 2018, 5.

¹⁷³ *ibid.*

¹⁷⁴ Duncan – Jones 1994, 24.

¹⁷⁵ Tchernia 2016, 175.

¹⁷⁶ Bartlett 2018, 5.

¹⁷⁷ W. V. Harris, *The Nature of Roman Money*, u: W. V. Harris (ur.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, New York 2008, 188.

Važno je za nadodati da stabilnost cijena na tržištu može biti održiva duži period isključivo ako ponuda i potražnja idu u korak s rastućom monetizacijom i dostatnom količinom novca u cirkulaciji.¹⁷⁸ Razumijevanje povezanosti količine novca, razine kamatnih stopa i cijena u ranoj fazi rimskog Carstva dovelo je do razumnih, iako ne uvijek učinkovitih mjera u suzbijanju pada likvidnosti i održavanju financijske opstojnosti.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Vod Reden 2012, 140.

¹⁷⁹ Fisherova formula $MV=PT$, prema kojoj je umnožak količine novca (M) i brzine optjecaja novca (V) jednak umnošku razine cijena (P) i broju transakcija (T) što znači da postoji jednakost između količine ponuđenog novca i količine potrošenog te prema tome svaka promjena u količini novca (M) vodi do promjene u razini cijena (P). (preuzeto sa <http://www.economicdiscussion.net/money/quantity-theory-of-money/fishers-quantity-theory-of-money-equation-example-assumptions-and-criticisms/31214>, 30.08.2019.)

5. Financijska kriza 33. godine u svjetlu suvremenih monetarnih zbivanja

Mnoge financijske usluge koje danas uzimamo zdravo za gotovo razvijale su se kroz mnogobrojna stoljeća raznolikih uspona i padova. To je u konačnici dovelo do razvitka suvremene privrede i sadašnjeg visoko sofisticiranog monetarnog sustava.

Jednu od sličnosti današnjeg monetarnog sustava s onim starog Rima pronalazimo u činjenici da Rimljani nisu samo koristili kovani novac kao glavni, ako ne i jedini, oblik međusobne trgovinske razmjene već su ujedno koristili mnoge druge oblike financijske razmjene.¹⁸⁰ Harris piše da rimski monetarni sustav nije bio ni u kojem slučaju suvremen, koliko god bilo na površni pogled velikih sličnosti, već najbližu usporedbu rimskog gospodarstva tijekom ranog principata s kasnijim razdobljima ljudske civilizacije možemo pronaći u zapadnim privredama Engleske i Francuske tijekom sedamnaestog i osamnaestog stoljeća.¹⁸¹ Unatoč takvom sudu, potrebno je istaknuti da su sličnosti mnogobrojne pa slijedom toga postoje mnogobrojne sličnosti tadašnje krize s tržišnim problemima današnjice.

Ako se uzme u obzir sličnost rimskog gospodarstva sa sustavima ranog kapitalizma, onda je vidljivo da postaje temeljne sličnosti s današnjim sustavom budući da se svi uzdižu iz iste polazišne točke relativno slobodne privrede, odnosno razmjene dobara i usluga. S obzirom na sve navedeno o rimskom bankarstvu tijekom trećeg poglavlja, moglo bi se zaključiti kako je rimsko gospodarstvo bilo izrazito sofisticirano za tadašnje razdoblje što je samo stvorilo nove razine zamršenosti pri udaru financijske krize.

Sve vrste monetarnih instrumenata koje zajedno čine monetarni sustav međusobno su lakše zamjenjivi nego što je to slučaj s bilo kojim drugim tržištem dobara i usluga. To ne implicira da su sve vrste monetarnih instrumenata iste. Neki bolje služe kao sredstva vrijednosti dok drugi bolje služe kao platežna sredstva. Tako da, na primjer, male transakcije se uvijek provode u kovanicama male denominacije, dok velike

¹⁸⁰ William V. Harris, *Credit-Money in the Roman Economy*, De Gruyter – Klio (Boston), Vol. 101, 2019, 159. Dalje u tekstu Harris 2019.

¹⁸¹ *ibid.*

denominacije ne mogu uvijek poslužiti za financiranje transakcije niske vrijednosti. Dokle god se neki oblici instrumenata monetarnog sustava koriste, može se reći da je monetarni sustav funkcionalan i postojeći.¹⁸² Takve ekonomske zakonitosti vrijede i danas, baš kao što su vrijedile u vremenu financijske krize 33. godine, no važno je napomenuti kako svaka financijska kriza u sebi nosi opasnost prestanka funkcionalnosti cjelokupnog monetarnog sustava i povratak cjelokupne privrede na robnu razmjenu.

Funkcionalni rast gospodarstva ovisi o brzini kretanja novčanih sredstava kroz sustav. U Rimu, kao i danas, brzinu kretanja novca kroz sustav određuju tržišni subjekti kroz kupnju, posuđivanje ili pozajmljivanje, odnosno banke, poduzeća i obični potrošači. Što bi značilo da gospodarstvo u osnovi nije ništa drugo nego zbroj njihovih interakcija. Novac, kako bi utjecao na gospodarstvo mora cirkulirati, a brzina kretanja novca se utvrđuje spremnošću tržišnih sudionika za posuđivanje i pozajmljivanje umjesto čuvanja novčanih sredstava bez njegova korištenja.¹⁸³

Stanovništvo rimskog Carstva, nerijetko je i na značajnoj razini vršilo poslovne transakcije pomoću zajmova i tako uvelike povećalo fleksibilnost financijskih operacija u mnogim područjima privrede. Korištenje zajmova stvaralo je "multiplikacijski efekt" što pokazuje da rimsko gospodarstvo nije bilo ograničeno neelastičnom ponudom novca.¹⁸⁴

Kada banke ne daju zajmove, tvrtke čuvaju novac dok potrošači sve manje kupuju i posuđuju, odlučujući se umjesto toga na štednju i gomilanje novca. Transakcija je sve manje pa monetarna ekspanzija usporava i naposljetku nazaduje dok gospodarstvo pada u recesiju. Dolazi do deflacije koja postaje svakodnevna pojava zbog daljnjeg pada cijena ne bi li svi oni koji čuvaju novac bili izmamljeni na kupnju i na taj način doprinijeli oživljavanju privrede.¹⁸⁵

Po definiciji, više dobara, više ljudi, više novca donosi veći broj interakcija i stvara veću povezanost što gospodarstvo čini sve kompleksnijim. Uz svu navedeno još je

¹⁸² De Cecco 1985, 819.

¹⁸³ Bob Swarup, *Money Mania*, New York 2014, 33. Dalje u tekstu Swarup, 2014.

¹⁸⁴ Harris 2019, 159.

¹⁸⁵ Swarup 2014, 33.

potrebno uvažiti društvene, političke i fiskalne aspekte koji također utječu na prirodu i evoluciju gospodarstva i tržišta.¹⁸⁶

Danas su česte rasprave oko ispravnih monetarnih politika koje će omogućiti stalni i održivi rast. Događaji između 2007. i 2009. godine dodatno su produbili rasprave između ekonomskih ideologija ponudivši raznolika rješenja za obnovu rasta i zaustavljanje krize. John Maynard Keynes, na primjer, bi za vrijeme Velike depresije, tijekom tridesetih godina prošlog stoljeća, zagovarao državnu intervenciju kroz smanjenje kamatnih stopa i povećanje državne potrošnje infrastrukturnom izgradnjom koja svojom ekonomskom aktivnošću pokušava održati gospodarski rast.¹⁸⁷ Keynes je utoliko važniji za ovu temu budući da se o krizi 33. godine govori kao o kejnzijskoj recesiji.¹⁸⁸

Kriza je svoje pogoje vjerojatno imala u deflaciji mjehura tržišta nekretnina. Vjerovnici su se tužili, dok su senatori prodavali zemlju kako bi sakupili novac. To je dovelo do pada cijena. Pad je bio pojačan dvama procesima sličnim onima iz vremena Velike depresije. Prvo su mnogi senatori skrivali svoj novac tijekom teških vremena i tako umanjili kupovnu moć za kupnju zemljišta. Drugo, kako su cijene zemljišta pale, senatorski se dug povećao u odnosu na vrijednost zemljišta što je dodatno dovelo do smanjenja potrošnje.¹⁸⁹ Temin nam time ukazuje na univerzalnost monetarnih zbivanja budući da pomoću istih možemo pobliže objasniti i razumijeti financijsku krizu 33. godine i njenu sličnost s krizama bližim sadašnjosti.

5.1. Usporedba krize 33. godine i krize 2008.?

Godine 2008. svijet je ušao u novu recesiju globalnih razmjera s velikom obustavom poslovnih aktivnosti zbog nedostatka povoljnih mogućnosti zaduživanja, rapidnim povećanjem nezaposlenosti i padom državnih prihoda. Neke od najvećih i najpoznatijih banaka, investicijskih kuća i osiguravajućih kompanija proglasile su bankrot ili su spašene vanjskom financijskom pomoći od strane državnih institucija i

¹⁸⁶ *ibid.*, 61

¹⁸⁷ *ibid.*, 33

¹⁸⁸ J. Malchow, P. Thiel, *The Quantitative Easing (and Fall) of the Roman Empire*, Sovereignty, Technology and Global Change, 2011, 12. Dalje u tekstu: Malchow, Thiel 2011.

¹⁸⁹ Temin 2013, 142.

zajmova.¹⁹⁰ Gotovo sve visoko razvijene nacije i one tek u razvoju odlučile su dodatno poticati gospodarstvo vlastitim sredstvima kroz direktne pakete financijske pomoći plasirane posrnulim privatnim institucijama ili kroz neki drugi oblik poticaja koji je trebao održati cjelokupnu privredu na životu.¹⁹¹

Ono što je započelo kao pucanje mjehura američkog tržišta nekretnina i pojavom sve većeg broja ovrha, upravo zbog spomenute globalne financijske povezanosti, prerاسlo je u globalnu financijsku i ekonomsku krizu. U listopadu 2008. godine, došlo je do zaustavljanja kreditnih tokova, povjerenje u kredit se urušilo dok su gospodarstva jedne zemlje za drugom tonula u sve dublju recesiju.¹⁹²

Proces suočavanja s velikom financijskom krizom 2008. godine možemo podijeliti na četiri faze. Prva je faza intervencija kojom se pokušalo obustaviti daljnje širenje krize i obnoviti povjerenje u sustav. To je zahtijevalo donošenje izvanrednih mjera kako u opsegu i trošku tako i u širini državne intervencije unutar samog SAD-a. Drugu fazu možemo tumačiti suočavanjem sa sekundarnim efektima krize poput globalne recesije i odljeva kapitala. Treća faza ovog procesa je unošenje promjena u financijski sustav kako bi se umanjio rizik nastanka i povećala mogućnost sprječavanja budućih kriza. Dok u četvrtoj fazi dolazimo do rješavanja političkih, društvenih i sigurnosnih problema nastalih tijekom financijskih previranja.¹⁹³ Naglasak će ostati samo na prvoj fazi budući da je ona svojim značenjem poprilično slična reakciji koju je rimsko Carstvo imalo na krizu 33. godine.

U posljednjih stotinjak godina američka se administracija nije pretjerano trudila uskladiti rashode s prihodima već su kroz pojačanu državnu potrošnju potpomagali razvitak cjelokupnog gospodarstva pa tako i privatnog sektora. John Maynard Keynes je smatrao kako tijekom razdoblja oslabljenog gospodarskog rasta uplitanje državne vlasti poticajnom politikom pomaže gospodarstvu pri izlasku iz recesije.¹⁹⁴ Tako da je država, u ovom slučaju, trošila mnogo više nego što bi uprihodila što možemo usporediti s

¹⁹⁰ Dick K. Nanto, *The Global Financial Crisis: Analysis and Policy Implications*, Washington 2009, 2.

Dalje u tekstu: Nanto 2009

¹⁹¹ Nanto 2009, 3.

¹⁹² Ibid., 2.

¹⁹³ ibid.

¹⁹⁴ <https://mises.org/library/crisis-10-points> (preuzeto: 05.08.2019.)

velikim potrošačkim ciklusom državne vlasti tijekom vladavine Augusta.¹⁹⁵ Takva pojačana državna potrošnja pogodovala je gospodarskom rastu i padu kamatnih stopa.¹⁹⁶

Za vrijeme Augusta pa zatim i tijekom vladavine Tiberija, dug je postao strukturalni dio kućanstva svakog Rimljanina. Hipoteke za kupnju zemljišta bile su uobičajene. Zbog stalnog gospodarskog rasta, mnogi su se Rimljani dodatno zaduživali i pod hipoteku stavljali imovinu kako bi povećali vlastitu likvidnost u pokušaju stjecanja sve većeg bogatstva. Senatori i elita zaduživali su se ne bi li priređivali što raskošnije gozbe i međusobno se darivali kako bi time održali ili povećali svoj politički utjecaj. Trgovci su se zaduživali kako bi kupovali brodove i financirali održavanje unosnih trgovačkih ruta, a sve u cilju daljnje poslovne ekspanzije.¹⁹⁷

Veliki pad kamatnih stopa bio je direktno povezan s ratnim plijenom iz Egipta koji je omogućio Augustu već spomenuta mnogobrojna ulaganja. Ne može se sa sigurnošću potvrditi jesu li se problemi pojavili zbog nedostatka novca ili zbog Augustove promjene politike, ali tijekom Tiberijeve vladavine potrošnja državnih sredstava uvelike se umanjila.¹⁹⁸ Kada se carska vlast odlučila na štednju i zatvorila vrata državne riznice za financiranje velikih javnih projekata, došlo je do početka usporavanja cjelokupne gospodarske aktivnosti. Takva dinamika je u potpunosti različita od krize 2008. godine, ali u oba slučaja je vidljivo da uvijek nakon perioda gospodarskog rasta dolazi period cjelokupnog usporavanja gospodarskih aktivnosti koje mogu dovesti do depresije koja je u slučaju Rima, trajala desetak godina pred samu kriznu 33. godinu.¹⁹⁹

Tijekom predkriznog razdoblja u Americi je postala sve popularnija politika vlasništva nad nekretninom,²⁰⁰ jednako kao što se tijekom Rimskog Carstva smatralo da je posjedovanje obradive zemlje oblik građanske časti.²⁰¹ Štoviše, sličan je osjećaj građanske časti administracija predsjednika Busha željela usaditi Amerikancima kroz stvaranje takozvanog vlasničkog društva u kojem će svaki Amerikanac imati pravo na svoj dom. Cijela kriza je počivala na mogućnostima jeftinog kreditiranja pomoću hipotekarnih odnosno drugorazrednih kredita. Takvi drugorazredni krediti izdavali su se

¹⁹⁵ Swarup, 2014, 35.

¹⁹⁶ *ibid.*, 37.

¹⁹⁷ *ibid.*, 42

¹⁹⁸ Colin P. Elliott, *The Crisis of A.D. 33: past and present*, Journal of Ancient History (Newark), Vol. 3, 2015, 269. Dalje u tekstu Elliott, 2015.

¹⁹⁹ Elliott 2015, 269.

²⁰⁰ T. G. Palmer (ur.), *Nakon države blagostanja*, 2012, 85. Dalje u tekstu: Palmer 2012.

²⁰¹ Bartlett 2018, 3.

građanima koji si po regularnim tržišnim pravilima ne bi mogli priuštiti kreditno zaduživanje za kupnju nekretnine s hipotekom.²⁰² Stoga, jednako kao što je Američko tržište nekretnina bujalo u godinama pred krizu, tako su i Rimljani težili posjedovanju zemljišta.

Smatralo se da će se tržište nekretnina uvijek kretati uzlaznom putanjom, a daljnja će se potrošnja financirati hipotekom nad nekretninom što je slično zbivanjima u vrijeme rimskog Carstva gdje je nerijetko zemljište služilo kao kolateral prilikom zaduživanja.²⁰³ U oba slučaja se mislilo kako će cijene nekretnina kontinuirano rasti dok će cijena zaduživanja ostati na prihvatljivim razinama.²⁰⁴

Dokle god su cijene nekretnina ostajale visoko, dužnici su se osjećali sigurno, baš kao i tijekom Rimskog Carstva. No kao i 33. godine tako i tijekom 2007. godine, ponuda zemljišta, odnosno nekretnina, opasno je premašila potražnju što je dovelo do pada vrijednosti zemljišta.

Tiberijev odgovor krizi 33. godine bio je nevjerojatno suvremen, o čemu svjedoče mnogobrojni članci proizašli nakon financijske krize 2008. godine u kojima se uspoređuju Tiberijev odgovor na krizu i onaj od Bernanke, guvernera Federalnih rezervi (2006. – 2014.) koji je 2008. godine pokrenuo program kvantitativnog olakšanja.²⁰⁵ Među prvim medijskim usporedbama dvije krize bila je pojava kratkog članka u Telegraph-u, tijekom kriznog rujna 2008. godine, naslova "Kako bi carski Rim riješio kreditnu krizu?" (eng. "*How Imperial Rome dealt with the credit crunch.*").²⁰⁶ Nekoliko mjeseci kasnije, u siječanjском izdanju časopisa *Foreign Policy*, osvanuo je naslov "Kako bi Rimljani riješili financijsku krizu?" (eng. "*How would the Romans handle the financial crisis?*").²⁰⁷ Odgovor je ležao u rimskom ekvivalentu Federalnih rezervi koje bi plasirale goleme količine novaca u financijski sustav, ujedno režući kamatne stope do nule što je u potpunosti slično s reakcijom Rezervi na krizu 2008

²⁰² Palmer 2012, 85.

²⁰³ Temin 2013, 142.

²⁰⁴ <https://mises.org/library/crisis-10-points> (preuzeto: 05.08.2019.)

²⁰⁵ Vidi B. Bernanke, *The Federal Reserve and the Financial Crisis*, Princeton, 2013. i B. Bernanke, *The Courage to Act: A Memoir of a Crisis and its Aftermath*, New York, 2015.

²⁰⁶ Elliott 2015, 268.; navedeni članak iz Telegrapha-a „*How Imperial Rome dealt with the credit crunch*“ (autor: R. Spencer) više nije dostupan u online formatu

²⁰⁷ <https://foreignpolicy.com/2009/01/27/how-would-the-romans-handle-the-financial-crisis/> (autor: T. E. Ricks, siječanj 2009), preuzeto: 25.08.2019.

godine.²⁰⁸ Tiberije je preplavio gospodarstvo likvidnošću, jednako kao što su to učinile Federalne rezerve SAD-a 2009. godine. S obzirom na sličnosti suvremene i krize 33. godine te sličnosti reakcija na krizu, izrazito je korisno koristiti suvremene spoznaje i alate pri analizi drevnih problema.²⁰⁹

Financijska kriza 2008. godine ukazala je na temeljne slabosti globalnog financijskog sustava kroz samu činjenicu da gospodarski pad u jednom dijelu svijeta utječe na sve aktere globalnog tržišta baš kao što je financijska kriza 33. godine utjecala na ekonomske aktivnosti cijelog rimskog Carstva. Shodno svemu navedenom, lako je zaključiti da je Tiberijeva reakcija, iako mu ekonomija kao znanost nije bila poznata, vrlo slična onoj koju su poduzeli političari velikih zapadnih sila današnjice.²¹⁰

Budući da Rimljani nisu poznavali ekonomiju kao koncept, a oslanjajući se pri tome na povijesne izvore te znanstvena istraživanja, možemo zaključiti kako je Tiberijevo financijsko rješenje krize bilo namjenjeno prvenstveno rješavanju statusnog problema i učvršćivanju društvene hijerarhije.²¹¹

²⁰⁸ *ibid*, 269

²⁰⁹ Temin, 2013, 81.

²¹⁰ Malchow, Thiel 2011, 3.

²¹¹ Elliott 2015, 267.

6. Zaključak

Rimsko se Carstvo na prijelazu iz 1. stoljeća prije Krista te početkom 1. stoljeća poslije Krista suočavalo s velikim monetarnim promjenama koje su naposljetku rezultirale financijskom krizom. Deflacija koja je nastupila nakon dužeg perioda ekonomskog blagostanja imala je za posljedicu totalni kolaps tržišta i gospodarstva. Odluka Senata 33. godine o ulaganju $\frac{2}{3}$ kapitala u zemlju od strane vjerovnika i otplate $\frac{2}{3}$ iznosa duga od strane dužnika dovela je do izrazitog pada cijena jer su dužnici počeli masovno prodavati svoja zemljišta kako bi mogli vratiti dug. Oni koji nisu uspjeli na takvom tržištu prodati zemlju, dodatno su se zaduživali, a kamatne stope su sve više rasle zbog pada količine novca u optjecaju i rizičnosti posuđivanja. Tiberijeva intervencija u obliku kvantitativnog olakšanja, odnosno puštanja 100 milijuna sestercija u optjecaj u svrhu beskamatnih zajmova bila je nevjerojatno suvremena te je vrlo lako povući paralelu sa intervencijom B. Bernankea 2008. godine koji je uvođenjem kvantitativnog olakšanja pokušao aktivirati gospodarski rast.

U ovom smo radu kroz analizu monetarnih oscilacija mogli zaključiti kako u uvjetima gospodarskog razvoja volumen novčane mase regulira cijene. U slučaju neravnoteže ekonomskih struktura dolazi do promjene cijena i kamatnih stopa, a zatim i do promjene raspoložive novčane mase. To je konstanta koja se ne mijenja bilo da je riječ o antičkim ili suvremenim monetarnim procesima. Rimsko je stanovništvo svakodnevno vršilo poslovne transakcije što je pozitivno pridonosilo cirkulaciji novca i funkcionalnom rastu gospodarstva koji ovisi o brzini kretanja novčanih sredstava kroz sustav.

Bilo da se radi o krizi 33. godine ili onoj 2008., u oba je slučaja vidljivo da nakon perioda gospodarskog rasta slijedi period cjelokupnog usporavanja gospodarskih aktivnosti. Iako Rimljani nisu poznavali ekonomiju kao koncept, a financijsko je rješenje krize bilo namjenjeno prvenstveno rješavanju statusnog problema i učvršćivanju društvene hijerarhije, možemo primijetiti veliku sličnost u načinu intervencije kroz pokušaj stabilizacije tržišta povećanjem novčane cirkulacije i likvidnosti. Baš kao što se financijska kriza 33. godine odrazila na ekonomske

aktivnosti na području cijelog rimskog Carstva, tako je i kriza 2008. poprimila globalne razmjere te uzrokovala kolaps globalnog financijskog sustava.

7. Popis slikovnih priloga

Slika 1 – Sestercij, 22. – 21. godina prije Krista (preuzeto sa: www.numismatics.org, 20.06.2019.)

Slika 2 – Shema djelovanja državnog proračuna rimske države u 1. stoljeću (iz: Kos 1998)

Slika 3 – As, 15. – 16. godina poslije Krista (preuzeto sa www.numismatics.org, 20.06.2019.)

Slika 4 – Dupondij, galska serija novca, oko 11. godine poslije Krista (preuzeto sa: www.numismatics.org, 20.06.2019.)

Slika 5 – Ulomak nadgrobnog spomenika iz južne Srbije (2. stoljeće) s prikazom putujućeg mjenjača novca i njegovog roba pored bankarskog stola (*mensa nummularia*) (preuzeto sa: <http://virtuelnimuzejdunava.rs/home/stele-of-a-banker.i-78.208.html>, 26.08.2019.)

8. Popis izvora

App. B Civ.

Apijan, *Rimski građanski ratovi*, uredio V. Popović, preveo: B. M. Stevanović, Beograd 1967.

Cass. Dio

Cassius Dio, *The Roman History: The Reign of Augustus*, uvod napisao: J. Carter, preveo: I. Scott – Klivert, London 1987.

Tac. Ann

Publije Kornelije Tacit, *Anali*, preveo i uredio J. Miklić, Zagreb 2006.

Suet. Tib. / Jul.

Gaj Svetonije Trankvil, *Dvanaest rimskih careva*, preveo i uredio: S. Hosu, Zagreb 1978.

Caes. Bciv.

Gaj Julije Cezar, *Moji ratovi*, uredio i preveo: Ton Smerdel, Zagreb 1972.

9. Popis literature

Allen 1887

W. F. Allen, *The Monetary Crisis in Rome, A. D. 33*, u: Transactions of the American Philological Association, Vol. 18, Baltimore 1887, 5 – 18.

Andreau 1987

J. Andreau, *L'espace de la vie financière à Rome*, u: L'Urbs: espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap.J.-C.), Rim 1987, 157 – 174.

Andreau 1999

J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge 1999.

Bartlett 2018

B. Bartlett, *The Financial Crisis, Then and Now: Ancient Rome and 2008 CE*, Massachusetts 2018.

Burnett 2004

A. Burnett, *Coinage in the Roman World*, London 2004.

Cary 1914

E. Cary, *Introduction*, u: Dio's Roman History, London, New York 1914.

De Cecco 1985

M. de Cecco, *Monetary Theory and Roman History*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 45, 1985, 809 – 822.

Crawford 1970

M. Crawford, *Money and Exchange in the Roman World*, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 60, Cambridge 1970, 40 – 48.

Duncan – Jones 1994

R. Duncan – Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, New York 1994.

Elliott 2015

C. P. Elliott, *The Crisis of A.D. 33: past and present*, Journal of Ancient History (Newark), Vol. 3, 2015, 267 – 281.

Frank 1935

T. Frank, *The Financial Crisis of 33 A. D.*, u: The American Journal of Philology, Vol. 56, Baltimore 1935, 336 – 341.

Garnsey 2014

P. Garnsey, R. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, London 2014.

Harl 1996

K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, Baltimore-London 1996.

Harris 2008

W. V. Harris (ur.), *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, New York 2008.

Harris 2019

William V. Harris, *Credit-Money in the Roman Economy*, De Gruyter – Klio (Boston), Vol. 101, 2019, 158 – 189.

Hollander 2007

D. B. Hollander, *Money in the Late Roman Republic*, Leiden 2007.

Howgego 1992

C. Howgego, *The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300*, The Journal of Roman Studies (London), Vol. 82, 1992, 1 – 31.

Katsari 2011

C. Katsari, *The Roman Monetary System: The Eastern Provinces from the First to the Third Century AD*, New York 2011.

Kay 2018

P. Kay, *Financial Institutions and Structures in the Last Century of the Roman Republic*, u: A. Wilson i A. K. Bowman, *Trade, Commerce, and the State in Roman World*, Oxford 2018.

Kos 1998

P. Kos, *Leksikon antičke numizmatike*, Zagreb 1998.

Levick 1999

B. Levick, *Tiberius the Politician*, London 1999.

Lisičar 1971

P. Lisičar, *Grci i Rimljani*, Zagreb 1971.

Malchow, Thiel 2011

J. Malchow, P. Thiel, *The Quantitative Easing (and Fall) of the Roman Empire*, Thiel, 2011, 1 – 34.

Maloney 1971

R. P. Maloney, *Usury in Greek, Roman and Rabbinic Thought*, *Traditio* (Cambridge), Vol. 27, 1971, 79 – 109.

Mattingly 1987

H. Mattingly, *Roman Coins*, New York 1987.

Mesihović 2015

S. Mesihović, *Orbis Romanus*, Sarajevo 2015.

Mousourakis 2007

G. Mousourakis, *A Legal History of Rome*, London, New York 2007.

Nanto 2009

D. K. Nanto, *The Global Financial Crisis: Analysis and Policy Implications*, Washington 2009.

Oertel 1939

F. Oertel, *The Economic life of the Empire*, u: Cam. Anc. Hist. XII Chap. 7, 1939.

Palmer 2012

T. G. Palmer (ur.), *Nakon države blagostanja*, 2012.

Pense 1992

A. W. Pense, *The Decline and Fall of the Roman Denarius*, Materials Characterization (New York), Vol. 29, 1992, 213 – 222.

Rodewald 1976

C. Rodewald, *Money in the Age of Tiberius*, Manchester 1976.

Romac 1994

A. Romac, *Zakonik dvanaest ploča (Leges duodecim tabularum)*, Zagreb, 1994.

Scheidel, Morris, Saller 2007

W. Scheidel, I. Morris, R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco – Roman World*, Cambridge 2007.

Seager 2005

R. Seager, *Tiberius*, Oxford 2005.

Shotter 2004

D. Shotter, *Tiberius Caesar*, New York 2004.

Sutherland 1984

C. H. V. Sutherland (ur.), *The Roman Imperial Coinage I*, London 1984.

Swarup 2014

B. Swarup, *Money Mania*, New York 2014.

Tchernia 2016

A. Tchernia, *The Romans and Trade*, Oxford 2016.

Temin 2004

P. Temin, *Financial Intermediation in the Early Roman Empire*, The Journal of Economic History (Cambridge), Vol. 64, 2004, 705 – 733.

Temin 2013

P. Temin, *The Roman Market Economy*, Princeton 2013.

Thorton, Thorton 1990

M. K. Thornton i R. L. Thornton, *The Financial Crisis of A. D. 33: A Keynesian Depression?*, The Journal of Economic History, Vol. 50, Cambridge 1990.

Von Reden 2010

S. Von Reden, *Money in Classical Antiquity*, Cambridge 2010.

Von Reden 2012

S. Von Reden, *Money and Finance*, u: W. Scheidel (ur.), The Cambridge Companion to the Roman Economy, New York 2012.

Zgur 2007

A. Zgur, *The Economy of the Roman Empire in the First Two Centuries A.D.*, Aarhus 2007.

ELEKTRONIČKI IZVORI:

<http://virtuelnimuzejdunava.rs/home/stele-of-a-banker.i-78.208.html>

<https://foreignpolicy.com/2009/01/27/how-would-the-romans-handle-the-financial-crisis/>

<http://www.economicdiscussion.net/money/quantity-theory-of-money/fishers-quantity-theory-of-money-equation-example-assumptions-and-criticisms/31214>

<http://www.the-romans.eu/books/Ab-urbe-condita-7.php#42>

10. Internetske baze podataka

<https://www.jstor.org/>

<https://www.britannica.com/>

<http://www.perseus.tufts.edu/>

<https://oxfordre.com/>

<https://mises.org/>

11. Sažetak i ključne riječi

Iako je prošlo više od dvije tisuće godina, financijska kriza 33. godine nosi brojne sličnosti s monetarnim zbivanjima današnjice. U ovom radu naglasak će biti na analizi monetarnog sustava ranog Principata te iznošenju ekonomskih univerzalnosti koje su se protezale kroz povijest pa sve do danas. Unatoč suvremenim znanjima i alatima korištenima prilikom analize ekonomskih procesa današnjice i dalje smo pod jednakom prijetnjom socijalne i ekonomske transgresije koja je bila prisutna i u vrijeme Carstva.

Ključne riječi: financijska kriza 33. godine, Rimsko Carstvo, monetarni sustav, suvremeni alati

12. Abstract, key words

Even though we are separated by two thousand years of history, the Tiberian financial crisis of 33 AD has many similarities with current financial ailments. Through this thesis we will examine the Roman financial system of the early Principate, and underline economic universalities that lasted through the ages until the current times in which despite our vast knowledge of the financial systems we're still under the threat of

the same social and economic transgressions that were present during the days of the Roman Empire.

Key words: financial crisis of 33 A.D, Roman Empire, financial system, modern tools